

Sveriges förändrade lantbruk

– Lantbrukarnas egna röster om förändringar sedan 1990-talet och strategier inför framtiden

Sveriges förändrade lantbruk – Lantbrukarnas egna röster om förändringar sedan 1990-talet och strategier inför framtiden

Flora Hajdu, Camilla Eriksson, Cecilia Waldenström och Erik Westholm

Publikation: SLU Future Food Reports 11

Utgivare: Sveriges lantbruksuniversitet, forskningsplattformen SLU Future Food

Utgivningsår: 2020

Grafisk form: Anna Maria Wremp & Cajsa Lithell

Omslagsfoto: Shutterstock

Tryck: Lenanders Grafiska AB Kalmar 2020

ISBN: 978-91-576-9732-5 (elektronisk), 978-91-576-9731-8 (tryckt)

Tack

Vi vill tacka alla lantbrukare som deltagit i intervjustudien för intressanta möten där ni generöst har delat med er av era erfarenheter och kunskaper.

Flera personer utanför projektgruppen har varit till stor hjälp med arbetet. Ett stort värde men också en stor utmaning med detta projekt har varit vår ambition att följa upp ett projekt som utfördes 1991-1996 under ledning av Göran Djurfeldt, Lunds universitet. Vi vill tacka Göran Djurfeldt som uppmuntrat projektet och delat med sig av det forskningsmaterial som samlades in under tidigt 1990-tal, samt personalen på Lunds arkivcentrum som bistod oss i våra efterforskningar. Tre forskningsassistenter har deltagit under delar av projektperioden: Oskar Penje, Patrick Wennström och Sara Westerdahl. Oskar arbetade med förstudiens kartanalys där de jordbruksfastigheter som ingick i Djurfeldts studie samt deras nutida brukare identifierades; Patrick och Sara hjälpte till med bearbetning av de intervjuer vi gjort med de nutida brukarna och korrläsning av rapporten. Vi tackar även Torsten Håkansson på Stockholms universitetsbibliotek som digitaliserat kartor till kartanalysen, samt Stefan Ene, Stockholms universitet, som bidrog med värdefulla råd om hur kartanalysen kunde utföras.

Denna studie har finansierats av Formas [Dnr:2015-976].

Innehåll

Forskningen bakom rapporten – uppföljning av studie från 1990-talet.....	7
Metod: Kartanalys och intervjuer	9
Förändringar i lantbruket sedan början av 90-talet	11
Skillnader i förutsättningar mellan de tre regionerna.....	14
Skåne: slättbygd med Sveriges bästa jordbruksmark.....	14
Västergötland: kombination av slättbygd och rika betesmarker	16
Ångermanland: skogsbygd med liten andel jordbruksmark	17
Samhällsförändringar och deras påverkan på lantbruket.....	20
Teknikutvecklingen	20
Lantbruk, arbetsliv och familjeliv	22
Politik och styrmedel – nationellt och inom EU	31
Ökat intresse för lantbruk och miljöfrågor bland konsumenterna.....	38
Klimatförändringar och åtgärder för att hantera dem.....	42
Lantbrukshushållens strategier	45
Satsa på stordrift och rationalisering – ökad arbetsproduktivitet och bulkproduktion ..	45
Satsa på kostnadseffektivisering – optimera input vs output	47
Skaffa sig större inflytande på priset för produkterna	49
Sälja direkt till/samarbeta med konsumenter.....	50
Ställa om till en mindre arbetskrävande produktionsinriktning	51
Diversifiera utifrån marken och resurserna på gården	53
Ha andra inkomstkällor till hushållet, frikopplade från gården och lantbruksdriften	53
Satsa lågintensivt med syfte att kunna bo kvar på gården	55
Sammanfattning och slutord.....	56
Publikationer från den tidigare Bondehushållsstudien.....	58

Forskningen bakom rapporten

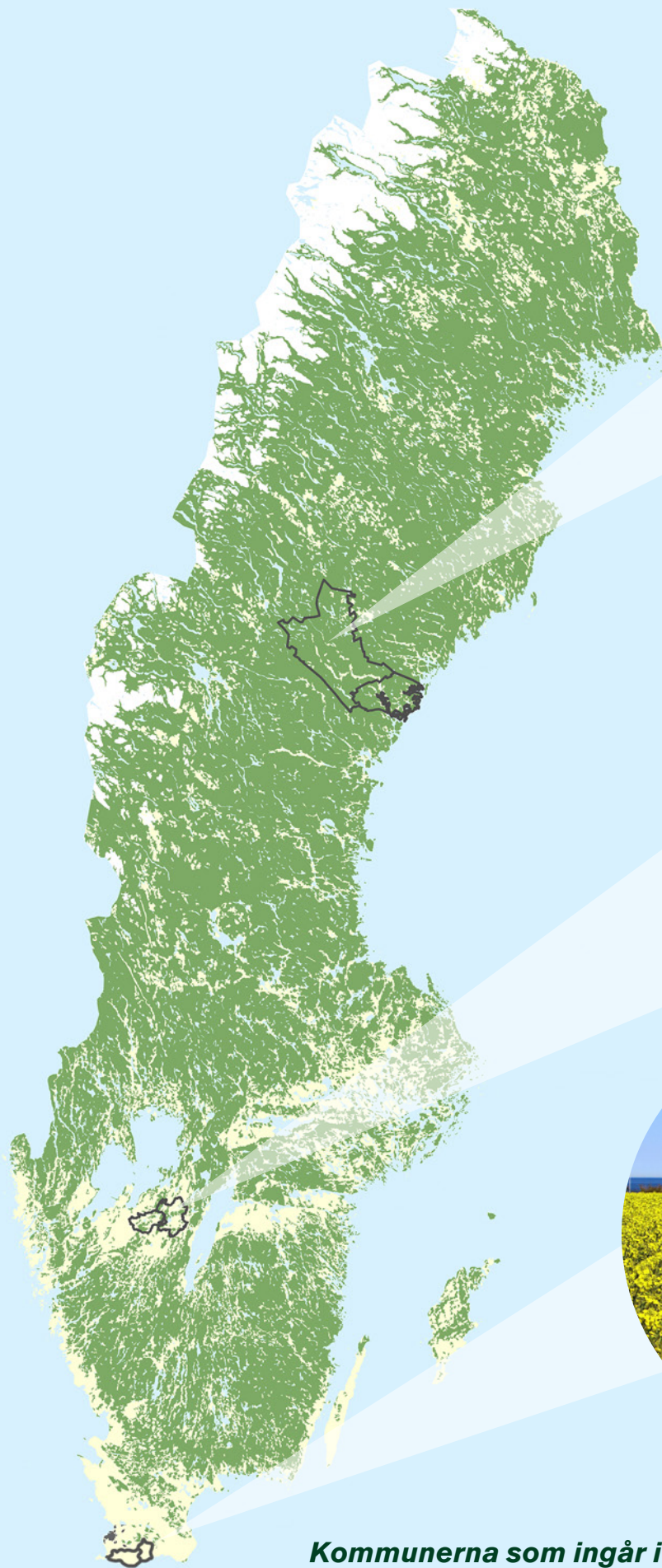
– uppföljning av studie från 1990-talet

Denna rapport är resultatet av studien *Det svenska jordbrukets framtid: agrar omvandling och hushållsstrategier*, som fokuserat på förändringarna inom svenskt lantbruk sedan 1990-talet och hur dessa hanterats av lantbrukarna. Vi har på gårdsnivå utforskat jordbrukets omvandling och jordlantbrukarhushållens strategier och anpassning till förändrade villkor, med syfte att diskutera lantbrukares strategier inför framtiden. Projektet har delvis byggt på en tidigare studie om det svenska lantbrukets förutsättningar, *Bondehushållsstudien*, i vilken strukturerade intervjuer gjordes på plats på gårdarna med 350 bondehushåll under 1992–1993. Dessa hushåll låg i sex kommuner i tre olika landskap med distinkta skillnader i lantbrukets förutsättningar: Skurup och Trelleborg i Skåne, Skövde och Skara i Västergötland, samt Sollefteå och Kramfors i Ångermanland. Ett antal publikationer författades utifrån Bondehushållsstudien (se lista längst bak i denna rapport). För en detaljerad beskrivning av metoden bakom studien samt hur kommunerna och hushållen valdes ut, se Djurfeldt och Waldenström (1996). För en översikt av forskningsresultaten, se Gunnarsdotter (1999).

Vår uppföljning av Bondehushållsstudien har bestått dels av en kartläggning av vad som hänt med samtliga jordbruksfastigheter som ingick i studien, dels av djupintervjuer med ett mindre urval av de brukare som idag bedriver lantbruk

på dessa jordbruksfastigheter. Våra intervjuer har utförts mellan 2017 och 2018. I denna rapport beskriver vi först resultaten av kartläggningen av vad som hänt med jordbruksfastigheterna, för att sedan sammanfatta resultaten av intervjustudierna och beskriva de olika strategier som hushållen har använt för att hålla gården i bruk.

Vi har även försökt beskriva lantbrukets förutsättningar i olika delar av landet och hur samhällsförändringar påverkat lantbruket över tid, samt diskutera vilka olika strategier lantbrukarna haft för sitt lantbruk och hushållets försörjning. De som ingår i studien är alla i kvar i lantbruket, trots att många lantbruk runt dem har lagt ner sin verksamhet. Detta innebär dock inte att alla som är kvar har gjort på samma sätt för att lyckas. Vi har identifierat *åtta olika strategier* (som ibland kombinerats) som lantbrukarna använt för att behålla gården i drift. Rapporten beskriver lantbrukarnas resonemang kring besluten de har tagit, samt deras syn på vad som är utmaningar och möjligheter inom lantbruket. Vi har försökt skapa en djupare förståelse för lantbrukarnas egna perspektiv. Olika synsätt kontrasteras mot varandra, inte för att komma fram till ett synsätt som är ”rätt”, utan för att visa på att det finns många olika förhållningssätt som faktiskt fungerar. Budskapet är att vi måste förstå mångfalden som finns inom lantbruket, då en mångfald av strategier bidrar till att marker och andra förutsättningar utnyttjas på bästa sätt.

Kommunerna som ingår i studien markerade på karta över jordbruksmarkens fördelning i Sverige.

Metod: Kartanalys och intervjuer

Bondehushållsstudien som gjordes på 1990-talet studerade lantbrukarhushåll i södra, mellersta och norra Sverige för att återspegla de stora regionala variationer som präglar svenskt lantbruk. Studien utgick dock från tre produktionsområden med relativt goda förutsättningar för att driva jordbruk, just för att det var bondehushållen i sig som stod i centrum för undersökningen. De tre produktionsområdena som valdes var: Götalands södra slätt- och mellanbygder; Götalands norra och Svealands slättbygder, och Mellersta Sveriges och nedre Norrlands skogsbygder. I varje område valdes sedan två kommuner som låg intill varandra efter kriteriet att de var typsika för området i strukturella avseenden.

Ett av syftena med det här projektet har varit att följa upp förändringar i markanvändning på gårdsnivå och kommunnivå sedan Bondehushållsstudien gjordes i början av 1990-talet. Det producerades dock aldrig några kartor eller andra analyser av rumsliga data från den studien, vilket försvårat uppföljningen. Av de 350 gårdar som ingick har 265 stycken kunnat identifieras inom detta projekt, varav 64 i Skåne, 108 i Västergötland och 93 i Ångermanland. Identifieringen har baserats på uppgifter om namn och adress på de personer som intervjuades 1992–1993 med SCB:s lantbrukarregister från samma år. I lantbrukarregistret finns även uppgift om fastighetsbeteckning, som använts för att fastställa vem som idag brukar fastigheten. Fastighetsbeteckningen från 1992 lokaliserades på Lantmäteriets ekonomiska karta från tidigt 1990-tal för att identifiera gårdens brukningscentrum. Jordbruksverkets blockdatabas användes sedan för att identifiera vem som idag brukar den mark som ingick i Bondehushållsstudien.

Av de 265 lantbruk som identifierats intervjuades 40 i vår uppföljande intervjustudie, varav 15 i Skåne, 11 i Västergötland och 14 i Ångermanland. Lantbruken valdes med målet att få en så stor variation som möjligt på intervjuade hushåll; därför försökte vi få en spridning av de variabler vi hade information om: lantbrukets markareal och produktionstyp, samt kön och ålder på lantbrukaren (se Tabell 1). Intervjuerna skedde på plats på lantbruken och tog mellan en och två timmar. Intervjun skedde oftast enbart med den/de som drev lantbruken, men i flera fall deltog även deras fru/man/sambo (som då oftast inte arbetade så mycket på gården) mer eller mindre aktivt i intervjun. Vid enstaka fall deltog även föräldrar till den nuvarande lantbrukaren, de hade då medverkat i studien på 1990-talet.

I intervjuerna ställdes frågor om lantbrukets drift, men också om hela hushållets försörjningsstrategier. Vi använde semi-strukturerade intervjuer där vi utgick ifrån en intervjuguide, men där intervjun också blev ett samtal där lantbrukarna själv fick styra över samtalsämnen som de tyckte var viktiga i relation till temat. I vissa fall fick vi även en rundvisning på gårdarna eller fick se bilder och kartor över lantbrukens utveckling de senaste årtiondena. Vi spelade in intervjuerna och förde anteckningar. För att skydda informanternas integritet använder vi pseudonymer i texten och anger inte mer information om lantbruken eller om specifika händelser än vad vi bedömt som möjligt utan att det ska gå att identifiera enskilda lantbruk(are). Citaten är i stort sett ordagranna men ibland milt redigerade för att anpassa talspråk till en begriplig skriven text.

Tabell 1. Information om lantbruken och lantbrukarna i intervjustudien

	SKÅNE Totalt: 15 gårdar, 18 informanter	VÄSTERGÖTLAND Totalt: 11 gårdar, 13 informanter	ÅNGERMANLAND Totalt: 14 gårdar, 21 informanter
INFORMANTERNA ¹			
Kön			
Man	12	11	14
Kvinna	4	2	7
Antal parintervjuer ²	3	2	5
Ålder (huvudinformat)			
Under 40	2	1	2
40-60	9	5	5
Över 60	4	5	7
GÅRDARNA			
Drivs av			
Affärspartners	2		
Ekonomisk förening			1
Ensam brukare	10	6	9
Gift/sammanboende par	3	3	2
Syskonpar		2	2
Hektar jordbruksmark (inkl. arrenden)			
Under 30 ha	1	1	2
30-99	3	1	6
100-499	7	8	6
Över 500	4	1	
Huvudsaklig produktionsinriktning			
Får / Getter			3
Grönsaker	1		
Häst	1		
Mjölkkor		3	4
Nötkött	1	2	4
Potatis/sockerbetor	5		1
Småbruk		1	
Spannmål	6	4	1
Svin		1	
Vall	1		1

¹ I kategorin 'informanterna' listas de som intervjuerna gjordes med, i kategorin 'gårdarna' indikeras vilka som driver gården, vilket inte alltid sammanfaller helt med informanterna.

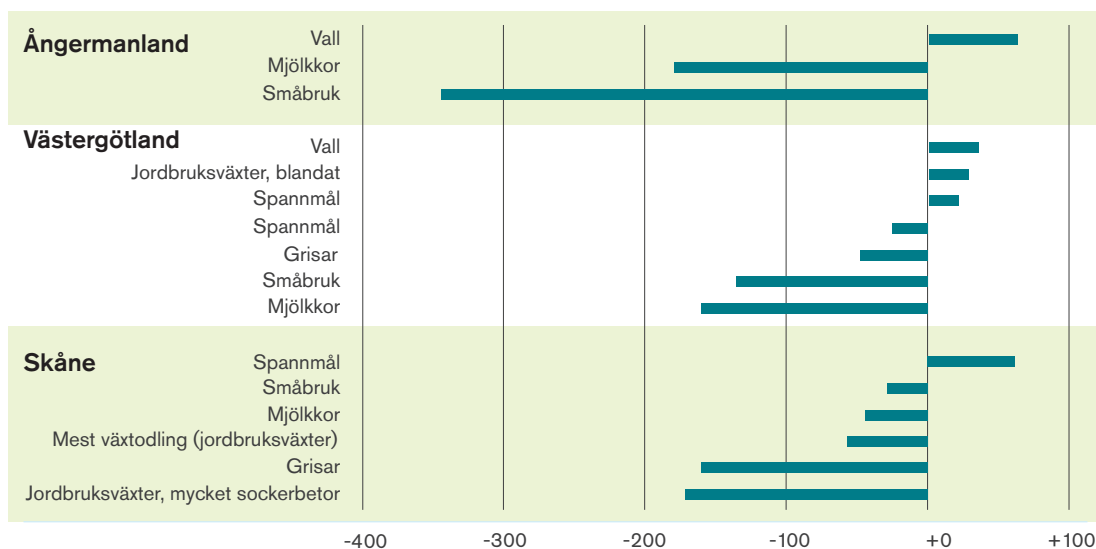
² Parintervjuer har genomförts med gifta/sammanboende utom i ett fall där det var två syskon som drev gården tillsammans. En markering för parintervju innebär att två personer deltog i intervjun samtidigt, dessa personer är sedan även markerade i raderna för kvinna/man.

Förändringar i lantbruket sedan början av 90-talet

Förändringen av det svenska lantbruket på nationell nivå sedan 1990 varit omfattande. Enligt SCB:s jordbruksstatistiska sammanställning från 2019 minskade den brukade arealen i Sverige med drygt 250 000 hektar, från 2 840 000 till 2 580 000 hektar mellan 1990 och 2016. Antalet lantbruksföretag har dock minskat betydligt snabbare, med ca 35 procent (från 100 000 till ca 67000) mellan 1992 och 2014 enligt SCB. Under perioden har antalet företag som brukar under 100 hektar minskat, och idag är det enbart de över 200 hektar som ökar, vilket antyder att hopslagningar till större enheter är det som främst har drivit på minskningen av antalet företag. Undantaget är de allra minsta enheterna som också ökar, dessa är på 2,1 hektar eller mindre och i sammanställningen från 2019 fanns det drygt 4 000 sådana enheter i Sverige varav de flesta i Skåne och i Västra Götaland. Dessa bör nog främst ses som landsbygdsboenden där marken många gånger styckats av, även om det kan finnas med företag med grönsaksodling eller annan intensiv produktion i gruppen. Av de lite större småbruken, de mellan 2 och 10 hektar, fanns det ca 22 500 kvar, vilket är drygt 66 procent av de som fanns 1990. Det har också varit en

dramatisk nedgång av antalet företag med mjölkkor eller svin. De knappt 3 500 företag som hade mjölkkor i 2019 års sammanställning är endast är drygt 13 procent av de som fanns 1990. Antalet företag som har svinproduktion var endast 1 346 stycken, vilket är mindre än 10 procent av de som fanns 1990.

Dessa förändringar är naturligtvis ojämnt fördelade över landet, vilket vår studie avspeglar. Vi har använt SCB:s lantbruksregister för åren 1992 och 2014 för att analysera förändringar över tid på kommunnivå med fokus på företagens huvudsakliga driftsinriktning och gårdarnas storleksklassning. De kommuner som ingår i studien är Skurup och Trelleborg i Skåne, Skövde och Skara i Västergötland samt Kramfors och Sollefteå i Ångermanland. När vi nedan, för enkelhetens skull, refererar till landskapen, är det alltså enbart dessa kommuner som avses. För att identifiera förändringar inom djurhållning har SCB:s data över djurslag och djurantal samt huvudsaklig driftsinriktning kunnat ge en översiktssbild som täcker hela tidsperioden. För mer detaljerad information om antal djur fördelat på djurslag i de aktuella kommunerna har statistik

Figur 1. Förändring i antal företag med en viss huvudsaklig driftsinriktning mellan 1992 och 2014 i de aktuella kommunerna i respektive landskap. Tabellen visar inte staplar när förändringen är färre än 20 företag.

från Jordbruksverkets smittskyddsenshet använts. Den började dock samlas in först 1998.

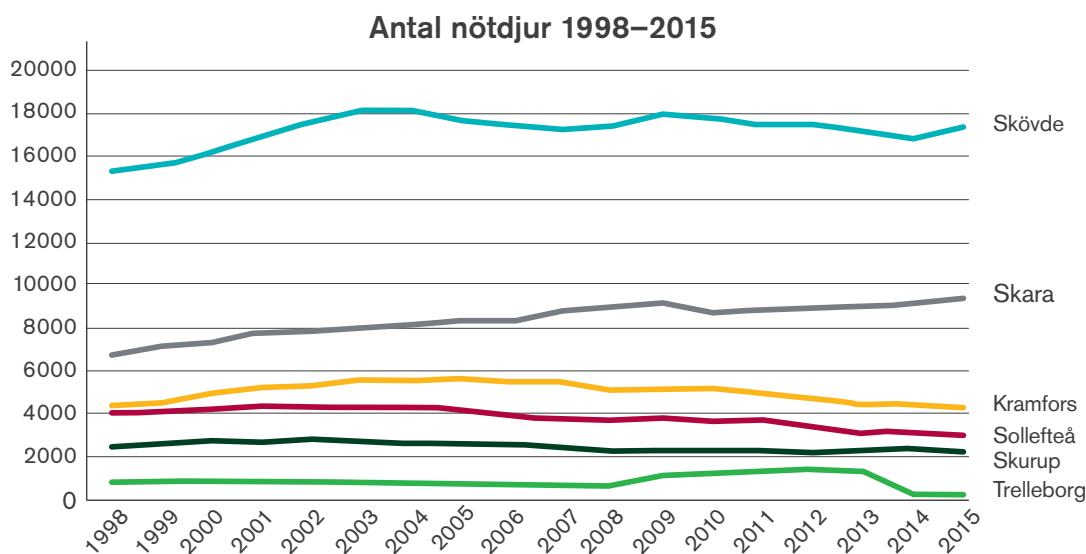
Resultatet från denna jämförelse visar att antalet lantbruksföretag i de sex kommunerna sammanlagt har minskat från 3069 till 1830, alltså med 40 %. Minst påtaglig har denna minskning varit i kommunerna i Västergötland (32%). En analys av aggregerade storleksklasser visar att lantbruk som är mindre än 100 hektar minskar kraftigt i antal medan storleksklasser större än 100 hektar ökar. Samma mönster gäller för alla tre kommungrupper. Den största minskningen i både antal och andel har skett för storleksklassen 0-10 hektar i Ångermanland; den har minskat från 579 lantbruk till 295.

En analys av förändringar i driftsinriktning, redovisad i figur 1, visar på samma trend av minskat antal företag med djurhållning som i resten av landet. Denna trend tar sig dock olika uttryck i de olika landskapen på grund av de olika förutsättningar som finns för lantbruk (se även nästa kapitel). I Skåne har färre företag odlat allt större arealer och fokuserat på spannmål på bekostnad av småbruk, annan växtodling och djurproduktion. I Västergötland har främst antalet företag med djurproduktion minskat medan växtodling har ökat. Vallodling i både Västergötland och Ångermanland har ökat, troligtvis som ett resultat av att marken används mer extensivt. I Ångermanland, där storleksanalysen visade att

gårdar med storleken 0-10 ha har minskat med drygt 50 %, är det också ”småbruk” som minskat mest som huvudsaklig driftsinriktning under perioden. Även inriktningen mjölkkor har minskat kraftigt, då småskalig mjölkproduktion har blivit allt svårare att få lönsamhet i.

Storleksrationaliseringen syns även i hur antalet nötdjur per företag gått upp under perioden – medan antalet företag med nötdjur sammanlagt minskat från 838 till 232 i kommunerna har ändå det totala antalet djur varit relativt stabilt. Antalet nötdjur i Västergötlands två kommuner ökar till och med, medan det minskar något i kommunerna i Skåne och i Ångermanland, se figur 2. Figuren visar dock också att det är stora skillnader i antal djur mellan olika kommuner. I de skånska kommunerna Skurup och Trelleborg är antalet nötdjur lägst, medan antalet är högt i de västgötska kommunerna, särskilt i Skövde som har mer naturbetesmarker, alltså mark som inte går att använda för växtodling.

Om man ser till vilken driftsinriktning företag med nötdjur har enligt SCB:s klassificering, så blir nedgången i företag med mjölkproduktion tydlig (se tabell 2). Företag med mjölkkor har minskat i alla kommunerna, men mest i dem i Skåne och i Ångermanland. Där har istället företagen med huvudsaklig inriktning på köttdjur ökat något (i många fall kan det vara mjölkgårdar som ställt om till köttproduktion),

Figur 2. Förändring i antal nötdjur per kommun 1998 - 2015

Tabell 2. Antal företag med nötdjur i kommungrupperna 1992, 2014, samt procentuell förändring.

	Skurup och Trelleborg			Skövde och Skara			Kramfors och Sollefteå		
	1992	2014	%	1992	2014	%	1992	2014	%
Mjölkkor	48	4	-92	217	56	-74	221	40	-82
Köttdjur	18	20	+ 11	100	75	-25	75	86	+ 15
Nötkreatur, blandat	8	-	- 100	16	9	-43	6	-	-100
Mest husdjursskötsel även nötkreatur	24	13	-46	34	21	-38	19	3	-84
Blandad husdjursskötsel, mest nötkreatur	18	2	-89	21	11	-48	14	9	-36
Total	116	39	-66	388	172	-56	335	138	-59

även om det totala antalet företag med nötdjur minskat. Flest företag med nötdjur fanns 2014 i kommunerna i Västergötland med 172 företag och Ångermanland med 138 företag, medan det i de två skånska kommunerna enbart fanns 39 företag med nötdjur.

Sammanfattningsvis visar analysen på kommunnivå att den förändring av lantbruket som skett i kommunerna sedan början på 1990-talet inneburit att antalet företag nästan halverats (40 % färre företag). De skånska kommunerna har inriktat sig allt mer mot växtodling. I Västergötland finns mer naturbetesmarker och därmed djurgårdar, men också stora slättbygder där växtodlingen dominerar. I Ångermanland har många småbruk lagt ner och vallodlingen har ökat, samtidigt som färre har mjölkkor. Ökad vallodling kan delvis bero på att många gårdar har nötdjur kvar, men samtidigt finns det också många lantbrukare som väljer att slå vallen för att hålla landskapet öppet och kunna få gårdsstödet (som ger en kompensation för att jordbruksmark hålls i bruk).

Av de 265 fastigheter som vi kunnat identifiera av de som ingick i Bondehusshälsstudien (se metod ovan) kunde vi konstatera att 128 huvudfastigheter var intakta och hade samma fastighetsbeteckning även 2014. Övriga hade avvecklats och uppgått i nya eller andra fastigheter. Av de intakta fastigheterna hade 115 stycken aktiva

jordbruksskiften 2014 som överlappade eller låg i nära anslutning till huvudfastigheten. För de 137 platser där det fanns en huvudfastighet 1992 men som inte längre återfinns som huvudfastighet för något företag i registret år 2014 så har det i 132 fall gått att identifiera brukade jordbruksskiften på eller i nära anslutning till platsen. Dessa lantbruksföretag har således sin huvudfastighet någon annanstans men brukar marken där det 1992 fanns ett brukningscentrum. För 18 av dessa 132 har det inte varit möjligt att identifiera någon brukare i lantbruksregistret från 2014. Det skulle alltså kunna röra sig om att markanvändningen förändrats till något som inte klassificeras som jordbruksverksamhet, som exempelvis skog, bebyggelse eller golfbana. Genom satellitbildsanalys kunde vi i fem fall konstatera att marken för ett tidigare brukningscentrum exploaterats för bebyggelse. Resultatet av denna analys reflekterar den strukturomvandling vi sett både i den nationella jordbruksstatistiken samt i analysen ovan på kommunnivå.

Efter denna översikt över förändringar på större skala går vi nu över till att diskutera resultaten från intervjustudien. Här beskriver vi först dessa skillnader mellan landskapen lite mer djupgående, med fokus på lantbrukarnas egna perspektiv, för att därefter diskutera samhällsförändringar sedan 90-talet och deras påverkan på lantbruket, och de strategier lantbrukarna haft för att behålla gården i drift.

Skillnader i förutsättningar mellan de tre regionerna

Utvecklingen från många små gårdar till några få stora har präglat samtliga regioner i studien, vilket även lantbrukarna själva ofta kommenterade i intervjuerna. Folke i Ångermanland beskriver utvecklingen: ”Från närmare 200 mjölkproducenter till idag 2 stycken i vår socken. En bekant har sagt att 'inte ens om jag har 1000 hektar funkar det ekonomiskt'”.

Ulrik i Västergötland gör liknande reflektioner: ”De senaste 10–15 åren har det skett en fruktansvärd storleksrationalisering. [...] 2001 var en gård på 400 ha hur stort som helst, idag är det ingenting. [...] För några år sedan var det 7–8 mjölkgårdar [i området], nu är det bara en kvar. De senaste 5 åren är det nog 3–4 stycken som har slutat.”

Fredrik, som växte upp på ett småskaligt lantbruk i Skåne, beskriver också hur det inte bara är storleken som rationaliserats utan även specialiseringen: ”Vi hade lite av varje djur... [...] sådana gårdar finns inte idag. Det är marknaden som har drivit fram väldigt stora enheter. [...] Det är väldigt mycket monokultur, flera hundra hektar av samma gröda.” Även om samma trend av rationalisering har präglat samtliga tre regioner, så finns det betydande skillnader mellan regionerna i förutsättningar och utveckling, vilket beskrivs nedan med exempel från intervjuerna.

Skåne: slättbygd med Sveriges bästa jordbruksmark

I Skåne finns Sveriges mest fertila jordbruksmark på lättodlat slättlandskap i kombination med ett relativt mildt klimat, vilket gör att den skånska jordbruksproduktionen utgör en stor andel av den totala svenska produktionen. Lantbruksstyrelsen genomförde 1971 en klassning av Sveriges åkermark där den graderades från 1 (obrukbar) till 10 (bäst förutsättningar för en

hög ekonomisk avkastning), en klassning som lantbrukarna själva ofta fortfarande refererar till. Kartan¹ visar att stora delar av sydvästra Skåne består av åkermark med klassning 8–10, medan övriga Sverige (utanför Skåne) mest består av klass 1–4 med inslag av 5–6 och några få platser med klass 7-jordar. De stora slättbygderna i Skåne har därför unika förutsättningar för verkligt storskalig växtodling och det har också skett en stark intensifiering av denna sedan 1990-talet. I intervjumaterialet finns stora växtodlingsföretag vilket framgår i tabell 1 ovan. Vi har också fångat upp gårdar med andra inriktningar exempelvis hästgård, köttproduktion eller grönsaksodling.

I växtföljden på spannmålsgårdarna i de undersökta kommunerna i Skåne ingår ofta sockerbeter, även om det varierat i omfattning mellan de lantbrukare som intervjuats, delvis beroende på avståndet till närmaste sockerbruk. Någon har också potatis som gårdens huvudprodukt. För att få bättre växtföljd trots specialisering hade några av de vi intervjuade ordnat så att de kunde ”byta jord” med andra vissa år. En lantbrukare med blandad växtodling lät exempelvis en lökproducent odla på sin mark. En oro hos växtodlarna under tiden för vår intervjustudie var den då pågående diskussionen om ett eventuellt förbud mot bekämpningsmedlet glyfosat, vilket skulle kunna drabba Skåne särskilt hårt: ”Det är mycket intensivare användning i Skåne, det produceras ju mycket mer här än i resten av Sverige och det är klart att vi sprutar mer. Det säger ju sig självt. Det är intensivt lantbruk i hela Skåne.” En lantbrukare som bedrev plöjningsfritt jordbruk påpekade att han var beroende av glyfosat för att kunna fortsätta med det arbets sättet. Några av de intervjuade i Skåne tog också upp problemet med renkavle, ett ogräs som utvecklat resistens mot ogräsmedel och som nu sprider sig. Detta ogräs påverkade inte bara de

1) <https://jordbruketisiffror.files.wordpress.com/2013/10/c3a-5kerklassifisering.jpg>

växtföljder man hade, utan skapade också en ovilja till maskinsamverkan med andra lantbrukare då man ville minska risken att få in ogräset på de egna markerna via maskinerna.

Kerstin sticker ut i intervjumaterialet från Skåne genom att hon bedriver köttproduktion i en mer kuperad del av Skåne med betesmarker. Hon har ekologisk produktion, vilket grannarna är lite skeptiska till. Den intensiva produktionen i kombination med varmare klimat och högre skadedjurstryck gör att Skåne av många inte anses lämpligt för ekologisk drift. Skåne har också en lägre andel ekologisk drift än Sveriges genomsnitt (ekologisk produktion diskuteras mer under en senare rubrik i rapporten).

En annan viktig fråga för lantbrukarna i Skåne är att markpriserna är höga på grund av den höga produktionspotentialen, där kapitalstarka aktörer köper upp den mest produktiva jordbruksmarken. Ett exempel som lyfts fram i intervjuerna är Svenska kyrkan: ”Sen har vi ju en tuff konkurrent här, kyrkan. [...] [Det] kan tyckas vara rätt eller fel, jag tycker det är lite fel. Men de är ju med i varenda förhandling”, berättar Fredrik. Det finns också tryck på jord-

” Jag tycker synd om ungdomarna idag. Markpriserna här är riktigt trossiga.

– Pontus

bruksmarken för andra aktiviteter än jordbruk, vilket också bidrar till högre priser, exempelvis för bebyggelse nära städer eller på Österlen för sommarhus och turism, samt för golfbanor.

För flera lantbrukare är de höga markpriserna den största begränsande faktorn för att storleksrationaliseringen som präglat området ska kunna fortsätta: ”Jag förstår inte den utvecklingen och jag tycker att det är vansinne att ge 500 000 för ett hektar mark. Ta bron över till Danmark, där kostar marken hälften. Och de har gjort den resan. De har ju haft gårdar som ingen kan köpa för bankerna lånar inte ut pengar för de är så skuldbelagda. [...] Och arrendeprierna [här] är 7 000–8 000 kr/ha. Det är helt vansinnigt.” Pontus, som har tre barn, poängterar att dessa markpriser blir värst för ungdomar som funderar på att ta över gårdar eller ge sig in i lantbruket. Han har en son som är intresserad av att ta över gården, och två döttrar som är ointresserade, men han har svårt att se att sonen kommer att ha råd

Foto: Anna Maria Wremp, SLU

att lösa ut syskonen: ”Det ska bli rättvist och det är ju enorma pengar det handlar om idag. Ja, det är tråkigt [...] man vill ju inte att ens ungar ska bli ovänner på gamla dar.”

De höga markpriserna har också positiva effekter, särskilt för de lantbrukare som länge ägt gårdar med stora markarealer under tiden då prisuppgången varit stor. Till exempel säger Fredrik: ”Värdet på gården har ökat mycket – där har man tjänat lika mycket som på själva driften.” Den produktiva marken i Skåne ger således stora möjligheter att bedriva storskalig och lönsam växtodling, men konkurrensen mellan aktörer driver samtidigt upp markpriserna på ett sätt som gör jordbruket än mer kapitalintensivt, vilket har en utestängande effekt och försvårar succession.

Västergötland: kombination av slättbygd och rika betesmarker

I Västergötland finns en överrepresentation av kött- och mjölkproduktion jämfört med övriga Sverige. Orsaken är att Västergötland har en kombination av slättbygd med bra förutsättningar för spannmålsproduktion där det finns kyckling- och grisgårdar, och områden med rika naturbeten som ger förutsättningar för mjölkproduktion och nötkött. Detta reflekteras även i vårt intervjumaterial där fler djurgårdar ingått i Västergötland än i Skåne – tre mjölkgårdar och en grisgård. Dessa är också generellt större, mätt i både markareal och produktion, än de gårdar som ingått i studien i Ångermanland. Figur 2 illustrerar skillnader som finns inom Västergötland mellan våra två kommuner Skara och Skövde, där Skövde sticker ut med mycket högre andel nötdjur, eftersom det är mer kuiperat med en blandning av betesmarker och fält.

Även om Västgötaslätten inte har mer än klass 5/6-jordar enligt klassificeringen som diskuteras ovan, så återfinns diskussionen om höga markpriser som i Skåne; dock ligger dessa kring 200 000 kronor per hektar snarare än uppemot 500 000 kronor per hektar. Lantbrukarna verkar nöjda med de klimatmässiga förutsättningarna för jordbruk här: ”Det är rätt bra klimat här

mellan Vänern och Vättern, lagom med regn vanligtvis”, säger Melker. Ulrik bekräftar vad Pontus i Skåne beskrev om hur de höga markpriserna stänger ute unga lantbrukare och gör generationsskifte komplicerat. Han berättar att det är svårt att komma igång med lantbruk för den som inte har en gård att ärva (eller om föräldrarna fortfarande är aktiva och har många

” *Det är rätt bra klimat här mellan Vänern och Vättern, lagom med regn vanligtvis.*

– Melker

år kvar till pension). ”Om du har lyckats jobba ihop några hundra tusen så spelar det ingen roll om du ska köpa en gård för 20–30 miljoner. Det kommer nog att bli ett problem i framtiden. Sen är det också problem om man är tre, fyra eller fem syskon så ska de lösas ut också. Det kommer också att bli svårt i framtiden.”

Utvecklingen av det som kallas precisionsodling har i hög grad skett genom forskning och utveckling i Skara. Precisionsodling innebär att redskap för att till exempel så, gödsla och bespruta kan kopplas till GPS och till satellitbilder. Det gör bland annat att gödning kan doseras utifrån bilderna, och att man inte missar eller dubblar spruta när traktorn vänder. I Skara mötte vi flera lantbrukare som använde sig av detta (eller kommenterade på att de inte gjorde det). För de som gjorde det var det inte enbart en fråga om besparingar, utan också en arbetsmiljövinna – de kunde slappna av mycket mer under körningen.

Det som i första hand skiljer förutsättningarna i Västergötland från Skåne är tillgången till rika naturbetesmarker som behövs för mjölk- och nötköttsproduktion, vilket också skapar en bas för lantbruk som genererar heltidssysselsättning året om, till skillnad från växtproduktionen i Skåne. Mjölkgårdar kan dock ha väldigt olika förutsättningar och strategier även i samma område. Bosses gård med 100 mjölkkor går mycket bra och han driver den tillsammans med sin

Foto: Johnny Svehinas-Gjeller, SLU

bror och har ett antal anställda. Båda har dock även arbetat utanför gården, Bosse till och med på heltid innan han gick i pension och började ägna sig åt gården på heltid. Melker och Mona köpte sin mjölkgård i slutet av 80-talet och arbetar båda heltid med gården, men det har inte genererat något överflöd: Melker beskrev hur de levde främst på barnbidraget under småbarnsåren och vardagen tycks ha präglats av långa arbetsdagar.

Ångermanland: skogsbygd med liten andel jordbruksmark

De ångermanländska kommunerna i studien, Kramfors och Sollefteå, domineras av skogsmark samt längs kusten utmark lämpad för bete och annan extensiv produktion. Jordbruksmark finns i huvudsak längs ådalen där Ångermanälven skapat en mer näringsrik odlingsmark. I intervjumaterialet finns ett flertal gårdar som har djurproduktion (nöt, getter, får eller vilt-hägn) eller mjölk, samt en gård som ställt om till lågintensiv vallproduktion och en som odlar potatis. Vi intervjuade också företrädare för en ekonomisk förening med nötköttsproduktion.

Till skillnad från de andra två regionerna, där jordbruksmark sålts och aggregerats till färre men större gårdar sedan 1990-talet, har jordbruksmarken i Ångermanland i större utsträckning övergetts. Många väljer att endast slå den gamla marken för att hålla den öppen för att få gårdsstöd, alternativt att odla vall lågintensivt ifall det finns en köpare.

Kurt, som är inflyttad från Mellansverige, hävdar bestämt att det inte är en jordbruksbygd utan att det är landskapsvård det handlar om när man har betesdjur här. Folke, som haft en längre karriär i södra Sverige innan han köpte hemgården efter föräldrarnas bortgång, menar att många tycker det är viktigt att hålla markerna öppna i Norrland, även om det inte ger något rent ekonomiskt. Det ligger otroligt djupt rotat hos folk och är en emotionell sak, menar han: ”Man vill ha skogen i ryggen, öppna ytan mot söder, mot solen, och då kan man göra vissa uppoffringar för att klara det.” Lantbrukarna får en viktig roll i att vårda landskapet, men de vittnar också om konflikter med andra intressen, exempelvis med jaktlag vars hundar kan orsaka stora problem för lantbrukare med djur om hundarna inte hålls efter ordentligt nära hagar.

Ju längre in i landet vi kom, desto tydligare blev skillnaderna gällande jordbrukets förutsättningar i dessa kommuner jämfört med kommunerna i Skåne och i Västergötland. Jordbruket är så försvagat i inlandet att en hel del av de företag, organisationer och stödsystem som finns runt jordbruket söderöver inte länge finns. En lantbrukare berättar att banken inte lånade ut till jordbruk, bara skogsbruk; en annan att de inte drev sin fårproduktion ekologiskt eftersom det enda slakteriet som fanns inte tog emot ekologisk produktion. Vad gällde lantbruksrådgivning var det påtagligt att det inte var lika intensivt som söderöver.

Under en intervju började de intervjuade diskutera om Hushållningssällskapet alls fanns kvar i regionen (vilket det gör). Några berättade om hur det varit förr, med rådgivare som samlade lantbrukarna i trakten, och om studieresor de åkt på. Nu var det kommunens energirådgivare som sist samlat lantbrukarna, för några år sedan. Några som aktivt sökte rådgivning sökte det från andra regioner. Två berättade om rådgivning från Finland, en annan fick rådgivning om avelsfrågor och köpte sperma till sina mjölkkor från ett seminiföretag i södra Sverige och yt-

terligare en hade samverkan för råd med andra i Södermanland. För den småskaliga livsmedelsproduktionen som vi mötte var Eldrimner, ett nationellt resurscentrum för mathantverk utanför Östersund som erbjuder kurser, rådgivning och mötesplatser, en inspirationskälla.

En erfarenhet av intervjuerna i det här området är att det institutionella stödet till jordbruket är på väg att falla samman. Lantbrukarna är oftast ensamma med sina idéer och skapar sammanhang runt dem så gott det går. Den ekonomiska föreningen hade exempelvis byggt ett eget småskaligt slakteri för nötkött, och ett par skulle satsa på att odla oljeväxter, bland annat just för att Lantmännen skulle öppna mottagning för det inom rimligt avstånd.

Simons mjölkgård med 30 kor kan tas som ett typiskt exempel på lantbruk i Ångermanland, där stommen för gårdens ekonomi är skogen. Djuren betalar sig själva menar Simon, men skapar inget egentligt överskott. Den största anledningen till att ha djuren kvar är att det känns viktigt för honom att naturbetesmarkerna hävdas, för att hålla landskapet öppet och marken i bruk. Inget odlas för avsalu på gården utan

odlingen består av vall och spannmål som foder till korna. Simon har hört andra säga att det lönar sig bättre att satsa helt på skogsbruk: ”En del säger att man inte ska dra stockarna genom ladugården för då blir de så korta”, vilket antyder att mjölkproduktionen faktiskt ofta går med förlust, men att en olönsam mjölkproduktion kan döljas bakom ett lönsamt skogsbruk. Simon betonar dock att han ser jord- och skogsbruket som en enhet, att det är givande att arbeta med båda och att han skulle tycka att det vore tomt på gården om inte korna fanns: ”Man fäster sig vid djuren.” Frågan är dock hur länge lantbruk av detta slag kommer att finnas kvar – i hans fall är både sonen och dottern intresserade av gården och han tror att antingen en av dem eller båda tillsammans en dag kommer att ta över den. De har dock i första hand intresserat sig för skogsbruket.

I Ångermanland var gården väldigt sällan den enda källan till inkomst, utan lantbruket kombinerades med eget eller partners lönearbete eller annat företagande. Mångsyssleri och företagsamhet präglade de flesta lantbruk vi besökte. Att ha en gård med betesdjur ses av vissa som en hobby och ett mål i sig som inte behöver uppfylla samma krav på lönsamhet som de flesta lantbrukarna i de andra två regionerna ställde. Folke kombinerar inkomster från gården med bland annat turistverksamhet vid Höga kusten. De planerar att öppna en bagarstuga och sälja bröd och fika till vandringsturister, eller erbjuda barnpassning för de som vill gå lite svårare rutter. Det finns alla möjligheter att bedriva olika turistinriktade verksamheter menar Folke, men ”det gäller att vara den som gör det först”. Knut berättade om liknande planer för uthyrningsverksamhet och kurser samt guidningar riktade till turistgrupper.

” En del säger att man inte ska dra stockarna genom ladugården för då blir de så korta ...”

– Simon

Det finns dock även exempel i vårt intervju-material på lantbrukare som sett möjligheter att dra nytta av de låga markpriserna. Två av de mjölkproducenter vi intervjuade hade köpt gårdar i regionen för att det var billigare. Karl funderar dock på att flytta söderut igen, och tittar på gårdar i områden med mer aktivt jordbruk. En orsak var just att han saknade likasinnade kollegor, men också att gården låg illa till för att kunna utöka produktionen. Längs Ångermanälven har Martin köpt upp produktiv odlingsmark för att utöka arealerna till en gård han köpt från den brukare som ägde gården vid tiden för Bondehushållsstudien. Martin har utökat antalet djur rejält och planerar att bygga ut ännu mer. Han ser bara fördelar med att driva en gård i Ångermanland jämfört med den del av Mellansverige han växte upp i. Utöver lägre markpriser kan han dra fördel av andra stöd utformade för att stödja vissa områden, han får exempelvis mer betalt för mjölken tack vare det statliga kompensationsbidraget, samt även högre miljöersättning för marken. Han har upplevt ett stort stöd från såväl banken som mejeriet för sina planer att expandera. Mark av hög kvalitet nära älven är dock en mycket liten del av marken i Ångermanland.

Samhällsförändringar och deras påverkan på lantbruket

Sedan 1990-talet har samhället genomgått stora förändringar som påverkat förutsättningarna för lantbruket. Under denna rubrik går vi igenom några av dessa samhällsförändringar och lantbrukarnas syn på hur de har påverkat dem. Under nästa rubrik om ”lantbrukshushållens olika strategier” diskuterar vi lantbrukarnas strategier för att hantera både dessa samhällsförändringar i olika delar av landet.

Teknikutvecklingen

Effektiv produktion och förbättrad arbetsmiljö till högt pris

Teknikutvecklingen har inneburit den kanske största förändringen för lantbruket sedan 1990-talet, och är något som lantbrukarna själva hela tiden återkommer till som en mycket viktig förändring. Ny teknik som effektiviserar arbetsintensiva insatser som gödsling, skörd, utfodring och mjölkning ger möjligheter öka produktionen. Samtidigt är tekniken mycket kostsam och driver upp kapitalintensiteten i jordbruket vilket har en utestängande effekt på unga personer som vill ta sig in i branschen. Möjligheterna att köpa väldigt dyra högteknologiska jordbruksmaskiner och stall med utgödslingssystem och utfodringsystem, liksom det egna teknikintresset, påverkar naturligtvis lantbrukarnas strategier.

De flesta lantbrukarna i studien har visat sig vara mycket positiva till ny teknik och de möjligheter den ger. En spannmålsbonde i Skåne beskriver: ”GPS i traktorn är väldigt bra. Det blir noll överlappningar, det är bra för miljön och det är bra för människan, det är bra för alla.” Många lyfter dock fram att det är för dyrt att ligga i framkant med ny teknik och att de istället har en strategi att skaffa tekniken efter ett tag när den blivit billigare eller när de kan köpa begagnade maskiner. Kostnaden är en viktig faktor i besluten att köpa den senaste tekniken men även andra behov styr – många lyfter fram bekvämlighet, där de nyare maskinerna är bekväma att hantera och erbjuder en bra arbetsmiljö.

” *GPS i traktorn är bra för miljön, bra för människan, bra för alla.*

– Staffan

Det finns dock lantbrukare som är skeptiska till att köpa ny, dyr teknik och som aktivt väljer en annan väg där minimerade kostnader är en nyckel till att få lönsamhet. Melker utbrister: ”Att det måste vara så förbannat nytt allting! Man ser de här yngre bönderna med helt nya traktorer, alltså ... när vi började hade vi skräp! Det behöver inte vara så lyxigt, eller hästkrafter så in i den... [...] GPS är jättebra i traktorn, förut sprang jag ju ute med pinnar och sådant där, och nu sitter jag bara i traktorn och kör... [...] men det kan bli lite för mycket med vissa andra [tekniska finesser]... det växer ju ändå!”

Olika lokala förutsättningar spelar förstås stor roll även i relation till ny teknik. Fredrik beskriver hur det går åt mycket tid till att köra runt och titta till fälten som ligger utspridda men att de inte kan ta hjälp av drönare på grund av närheten till en flygplats. Har man anställda beror förstås inköp av ny teknik på vem som ska använda den – det är stor skillnad på en ung kille som gått teknisk utbildning (som till och med kan ställa krav på att få köra en modern traktor för att ta jobbet) och en äldre utländsk arbetare som kanske kommer att ha svårt att hantera en alltför avancerad traktor.

Flera av lantbrukarna lyfter fram att teknikutvecklingen går fort och att det kan vara svårt att förutse att något nytt är på väg. Besluten

att ta stora lån och satsa på ny teknik blir svåra, och risken att satsa på något som snabbt går ur tiden är ständigt närvarande. En annan faktor, särskilt för de som har djurproduktion, är att ny lagstiftning eller nya regelverk kan tvinga fram investeringar i ny teknik i ladugårdarna. Ett exempel på det är Knut och Kristinas investering i en ny ladugård i början av 1990-talet. Den kändes gammalmodig redan några år senare, vilket bidrog till att de lade ner mjölkproduktionen och satsade på köttdjur istället.

Är maskinsamverkan en bra lösning när maskinerna är så dyra?

Maskinsamverkan är ett bra sätt att dela på kostnaderna för den dyra tekniken. Av dem vi intervjuade samverkade en del just för att kunna öka sin produktion. Ett sätt att göra det är att skapa ett gemensamt driftsbolag, där man driver sina egendomar och arrenderad mark som en enda enhet. Då kan man dra nytta av en maskinpark som passar för den skala man har gemensamt. Philip berättade att det driftsbolag han drev med en granne hade börjat med maskinsamverkan som sedan byggts på. Ett annat sätt är att köra maskiner åt andra. Robert i Västergötland hade brukat över 2 000 hektar genom ett bolag

” Ett år som i år hade maskinsamverkan satts på sin spets. Om du bara har 15 dagar att tröska på, vem ska ha tröskan när det är bra väder då?

– Sebastian

han haft, men nu hade han själv ett jordbruk på bara 1 050 hektar. I mindre skala hade Peter i Ångermanland också byggt upp sin maskinpark genom att köra åt andra.

Att samverka om maskiner brukare emellan var dock inte alltid lätt. I Skåne kunde som tidigare beskrevs rädsla för att få in svåra ogräs på markerna vara ett hinder. Men lantbrukarna i studien lyfter också fram att det kan vara svårt om man har olika åsikter om hur man sköter och tar hand om maskiner. Staffan gör en sådan reflektion, för honom är det viktigt att ta han om maskinerna ordentligt och hålla dem i toppskick. Han kombinerar spannmålsodling med halvtidsarbete och det gör också att det är viktigt att äga maskinerna själv, så att han har full frihet att använda dem när han har tid och möjlighet. Han beskriver att grannar till honom har maskinsamverkan och har köpt väldigt fina maskiner men han noterar att det kan bli ”rätt så stökigt” när alla vill så samtidigt – en av

dem fick inte så förrän i maj i år, vilket är för sent i Skåne, menar han: ”då har jag har hellre en gammal såmaskin, den gör ju egentligen samma arbete – visst, den har inte alla finesser, och den är lite sliten, men den står här på gården och jag startar och kör den precis när jag vill”.

Förändrade väderförhållanden kan också göra att fönstret för att använda en viss maskin krymper vissa år, vilket kan förvärras i en framtid med klimatförändringar. Vid tiden för intervjustudien i Skåne (hösten 2017) var det ett svårt år för att ta upp sockerbetor – i mitten av november kämpade många fortfarande med att få upp betorna eftersom hösten hade varit så regnig att marken aldrig varit tillräckligt torr för att köra med tunga upptagningsmaskiner. Sebastian reflekterade kring sina möjligheter att vara med i maskinsamverkan: ”Ett sådant år som i år hade det ju satts på sin spets. Om du har 15 dagar att tröska på ... och har du maskinsamverkan så behöver du kanske 25-30 dagar, vem ska ha tröskan när det är bra väder då? Det är nog bra i tanken och för ekonomin [men inte alltid i verkligheten].”

Appar och it-teknik uppskattas

All ny teknik som vuxit fram sedan 1990-talet är dock inte dyr och kostsam. Många lantbrukare uppskattar billiga och smidiga möjligheter att följa priserna på sina produkter online och få information om väder och andra förhållanden till telefonen. Pontus är entusiastisk: ”Du har ju hela växtodlingsförhållandena i telefonen idag... Du skriver in vad du gör och vad du ska göra och hur vädret har varit och allting knappas in på telefonen och så kan du gå in och kolla på datorn. Det är fina grejer! Man behöver aldrig ha papper och penna. Man knappar in vad man sprutar och hur mycket, vilken gödning och så vidare i en app och får rekommendationer, det finns massor av sådant. Det kostar nästan ingenting heller!”

Några på de större företagen med anställda talade också om hur det faktum att alla åtgärder, och eventuella problem eller misstag, registrerades i telefonerna, vilket gjorde att man fick väldigt bra kontroll över växtodlingen trots att många var inblandade. Det gjorde det lätt att följa upp och var bra som underlag för att utvärdera odlingen. Det kräver dock förstås en hel del tid att sätta sig in i den nya tekniken. De yngre lantbrukarna i studien lyfte fram att detta generellt har varit lättare för dem än för exempelvis deras föräldrar, och de som har en teknisk utbildning med sig såg också det som en stor fördel.

Internet som utvecklats snabbt sedan början av 1990-talet har i sig lett till nya möjligheter. Flera av lantbrukarna beskriver hur de deltar i diskussionsgrupper på nätet där de finner stöd hos varandra och att de även utnyttjar möjligheterna att sälja produkter via Facebook eller andra forum.

Lantbruk, arbetsliv och familjeliv

Kan lantbrukare vara lediga?

I våra intervjuer har lantbrukaryrket beskrivits i termer av att det ger frihet att råda över sin egen tid, men också som att det kan innebära brist på

fritid. Det positiva med att inte ha ”en stämpelklocka” vägs mot att arbetet ibland slukar all vaken tid och att det i praktiken kan vara svårt att planera in någon ledighet alls. Den senare aspekten lyfts oftast av dem som har djur – de uttrycker att det är svårt att kunna åka på semester eller vara riktigt ledig för den som har ansvar för djur. Flera tror att de egna barnen, eller ungdomar i allmänhet, inte är intresserade av att ta över lantbruk på grund av den höga arbetsbelastningen och bristen på fritid.

En lantbrukare som under många år lyckades med att få ihop en arbetsvardag med balans mellan arbete och fritid är Mattis i Ångermanland, tack vare samarbete med två andra mjölkbönder i bygden. De hade korna på sambete, och turades om att mjölka alla kor en vecka var. Mattis minns den tiden som fantastiskt bra, men en efter en lade grannarna ner sina gårdar och idag är han ensam kvar med mjölkgård i bygden. Sammantaget tycker dock Mattis att han inte har sämre arbetsvillkor än andra småföretagare.

På större gårdar finns i regel anställda, vilket kan möjliggöra mer planerad arbetstid och möjlighet till fritid. Lantbrukaryrket blir då för en del mer av en arbetsledar- och chefsposition än eget praktiskt arbete. Det är dock inte alltid så att anställd personal minskar arbetsbördan, eftersom det också skapar en hel del administrativt arbete, och det kan vara svårt att hitta rätt personal. Fredrik i Skåne uppger att han arbetat omkring 3 500 timmar per år under uppbyggnadsfasen av sitt växtodlingsföretag, och har haft svårt att kombinera arbete med familjeliv. Han vill gärna trappa ner och arbeta mindre; det största hindret som han ser är att hitta duktig personal som kan ersätta honom. Familjen har alltid kunnat prioritera att åka på semester, men det måste då passas in i när det fungerar för växtodlingen att vara borta. Det är väldigt svårt att få till någon semester på sommaren, den tid då hans fru helst skulle se att de kunde resa iväg. Samma sak berättar Ulrik som driver en växtodlingsgård; han har svårt att ta ledigt på sommaren, och tar istället semester och tillbringar mer tid med familjen under vinterhalvåret. Han ser det som en stor fördel med att ha en växtodlingsgård

jämfört med att ha djur. Harald, som har en gård med köttdjur och får, har dock byggt ut och ökat djurantalet för att kunna anställa en tidigare deltidsanställd på heltid – nu kan han leva ett mer normalt liv och åka på semester med sin sambo.

” En helg kostade 6 000 spänn att vara ledig ... det vill ju till att man har kul då!

– Sofia

Flera lantbrukare i studien uppger att de har prioriterat att åka på semester med familjen för att ge barnen en uppväxt som liknar andra (icke-lantbrukar-) familjers. Knut och Kristina berättar att de har haft som princip att kunna åka iväg en vecka varje sommar, och har rest på semester både inom och utanför Sverige. De betonar dock att det kostar på – inte bara ekonomiskt utan även genom att de måste jobba väldigt mycket för att kunna lämna gården i händerna på ersättare. Sofia säger samma sak, att de egentligen jobbar in semesterveckan under veckan före och efter, så det blir ingen egentlig ledighet. Det är även svårt att behålla duktiga ersättare över tid då de blir erbjudna annat jobb, menar hon, så det handlar ofta om nya personer som inte kan gårdens rutiner. Detta menar Sofia lätt kan resultera i att man tycker att det inte är värt allt besvär att åka iväg, för att inte tala om att det blir dyrt: ”En helg kostade 6 000 spänn att vara ledig, det vill ju till att man har kul då!”, skrattar hon.

Arbetsfördelningen mellan könen

En viktig del av Bondehushållsstudien från tidigt 1990-tal var att titta på arbetsfördelningen mellan könen inom lantbruket och synen på detta. En slutsats från den studien, som hade en kvantitativ ansats, var att kvinnor på samtliga typer av gårdar generellt arbetade färre timmar i lantbruket än männen, till förmån för oavlönat arbete i hemmet eller lönearbete utanför gården. Det gällde även på familj jordbruken,

där kvinnans andel av arbetstimmarna var drygt hälften av mannens. Bland de studerade gårdarna förekom gårdar som drevs av kvinnor, men de var mycket få i antal (se Djurfeldt & Waldenström, 1998). Det fanns inga uppgifter i den studien om vilken typ av arbetsuppgifter som män respektive kvinnor utförde, utan fokus låg på antalet arbetade timmar.

I vår studie har vi inte följt upp frågan kring arbetstimmar; däremot har vi ställt frågor kring vilka som arbetar på gården, vem som ansvarar för vad samt vilka arbetsuppgifter som anses vara lämpliga för män respektive kvinnor. De flesta av de intervjuade lantbrukarna (oavsett ålder) jämför spontant sig själva och sin generation med hur det fungerade på sina föräldrars tid och menar att det skett en stor förändring. De som har barnbarn jämför spontant även sin egen attityd med sina barns attityder kring uppfostran och kön. Det är tydligt att de som intervjuats upplever en pågående attitydförändring som förstärks med varje ny generation, där kvinnor och män blir mer jämställda i arbetslivet liksom i det oavlönade hemarbetet.

En fråga som ofta tas som exempel på något som förändrats är synen på att flickor inte skulle kunna eller vara intresserade av att köra traktor.

Staffan berättar att han aktivt har uppmuntrat sin dotter, som idag är i tjugooårsåldern, att prova olika arbeten på sin växtodlingsgård och att hon då blivit intresserad av att köra traktor, vilket han är väldigt glad över. Han tror att tjejer inte blir uppmuntrade till detta på samma sätt som pojkar: "Det där med traktorer är alltid kul för pojkar, men det är ju även kul för flickor bara de får prova." Klara har kört traktor och plöjt sedan hon tog över gården från sina föräldrar. Under det första året märkte hon att folk körde förbi väldigt långsamt och tittade storögt när hon plöjde. I synnerhet att plöja är en syssla som fortfarande tycks associeras med män; att kvinnor är kapabla att arbeta med djur tycks vara en självklarhet jämfört med att plöja. Användningen av jordbruksmaskiner gör arbetet fysiskt lättare och förenklar för kvinnor, men flera av de kvinnor som intervjuats har själva uppgett att de inte har något maskinintresse och ser det som orsaken till att mannen är huvudansvarig för växtodlingen. Pontus tror att det är traditioner som gör att det fortfarande är mest män som arbetar med lantbruk, men anser att mansdominansen kan vara negativ eftersom den kan leda till att det är hårdare ton och arbetsklimat.

De intervjuade manliga lantbrukarna som driver gården tillsammans med sin fru har i samtliga

fall ansett att de delar på arbetet och fattar beslut tillsammans. Ett exempel är Melker och Mona som har delat på i stort sett samtliga arbetsuppgifter. Den ena har mjölkat på morgonen och den andra på kvällen, och båda kör traktor, inklusive plöjer. Melker anser att det faktum att han och Mona varit så samspelade har varit helt avgörande för att driva och utveckla gården.

De kvinnor som intervjuats i studien har fått frågan om de märkt av negativa attityder mot kvinnor i branschen. Sofia tyckte att hon stötte på tråkiga attityder när hon blev förtroendevald i en lantbruksorganisation, där hon upplevde att hon var tvungen att vara dubbelt så bra som männen för att duga. Samtidigt bestraffades även kvinnor som var för duktiga: ”Var du för mycket, så var det fel. Du fick inte vara för engagerad, för då var du bitchig.” Sofia tror inte att detta är unikt för lantbruksbranschen, utan att det är så i hela samhället. Under tiden för vår intervjustudie pågick #metoo, vilket de flesta av lantbrukarna vi intervjuade också refererade till. Sofia konstaterade att #metoo har visat att det förekommer att män betar sig illa mot kvinnor på arbetsplatser inom alla branscher.

Klara som också är aktiv i föreningsliv i en lantbrukarorganisation har inte upplevt några problem där, utan det är snarare grannar i bygden där hon bor som ibland haft en dålig attityd. Det gäller att hela tiden balansera mellan att visa sig kompetent och att vara lagom ödmjuk för att inte få negativa kommentarer. Det har även hänt att grannar har ringt upp hennes man istället för henne själv för att göra affärer, eller för att ifrågasätta något hon gjort på gården, trots att mannen inte deltar i driften av gården. Hon och andra kvinnor i studien har också fått positiva och nyfikna reaktioner, men även sådana signaler att det är något märkligt med att kvinnor bedriver lantbruk utan att män är involverade.

Några av de kvinnliga lantbrukare vi intervjuat har berättat om hur de har utvecklat metoder för att underlätta arbetsmoment som är tunga eller jobbiga. Katarina som tagit över en gård efter sin far ger ett exempel på att pappan brukade flytta djur genom att leda dem i grimman, vilket kräver att man klarar att hålla emot om kon får

för sig att knycka med huvudet eller gå åt ett annat håll. Hon har istället flyttat djur genom att locka dem med en hink mat, så att de självmant går dit de ska. Det går att lösa det mesta om man tänker till lite och hittar ett sätt som fungerar för en själv, menar hon.

” *Var du för mycket, så var det fel.
Du fick inte vara för engagerad,
för då var du bitchig.*
– Sofia

Föräldradedighet och familjeliv

En tydlig förändring som skett sedan början av 1990-talet är att föräldraförsäkringen byggts ut och att pappor förväntas ta mer av ansvaret för barnen, vilket reflekteras i den pappamånad som infördes 1995 och sedan utökades till två (2002) samt senare tre månader (2016). I diskussioner kring föräldraförsäkringen har de flesta lantbrukare i studien ansett att den inte tar hänsyn till de villkor som företagande innebär, även om det finns en stor spridning i attityder till möjligheten att kombinera föräldraskap och lantbruk bland dem som intervjuats.

En faktor som flera nämner som gör det svårt att få nytta av föräldraförsäkringen är att många väljer att ta ut en blygsam lön från sina lantbruksföretag till förmån för att låta pengarna stå kvar i företaget och återinvesteras. Det gör att ersättningen från föräldraförsäkringen, som baseras på inkomst, blir låg. När Sofia och hennes man fick barn under slutet av 1990-talet, då de drev mjölkgård, hanterade de det så att Sofia tog ut mer lön från företaget före föräldradedigheten för att kunna få en rimlig ersättning från föräldraförsäkringen. Under de åren tog hennes man ut betydligt mindre lön, vilket hade kunnat bli ett problem för honom om han plötsligt hade behövt exempelvis sjukersättning. Föräldraförsäkringen baseras på tidigare lön och kräver att lantbrukare (liksom andra egenföretagare) har kunskaper om systemet och planerar i förväg för att de inte ska råka ut för att få mycket lägre ersättning än de som har lönearbete.

Ulrik som driver en växtodlingsgård är småbarnsförälder och har valt att ta ut två månaders föräldraledighet med det äldsta barnet. Han planerar att göra det även med det andra barnet, som bara är en vecka gammalt vid tiden för intervjun och som han har i famnen och matar med mjölkersättning samtidigt som han pratar. Han ser ingen motsättning mellan att vara lantbrukare och förälder, men han anpassar sig efter odlingsäsongen och tar ut föräldraledigheten på vintern, vilket förstås också ställer krav på att hans partner kan ta ut sin ledighet på sommarhalvåret. Det hade varit svårare om de hade haft djur, menar han, och hans egen pappa som hade mjölkgård tog inte ut någon föräldraledighet alls. ”Det är nog en jätteskillnad på hur stort ansvar man förväntas ta som pappa idag och förr. [...] Det är väl en sund förändring, kan man väl tycka.” Han ser i princip inga hinder för att överlåta arbetet på gården till frun, men hon har inte så stort intresse av växtodling, så de har valt att förlägga hans föräldraledighet till vintermånaderna istället.

” Det är nog en jätteskillnad på hur stort ansvar man förväntas ta som pappa idag och förr... Det är väl en sund förändring, kan man väl tycka.

– Ulrik

Fredrik har haft svårt att kombinera arbetet i det relativt nystartade företaget med föräldraledighet: ”Mer tid med familjen hade varit önskvärt”, konstaterar han. Han har inte tagit ut någon föräldraledighet alls, men hade absolut velat vara föräldraledig. Han vill dock genom företaget bygga upp något som barnen kan ha nytta av senare, för att trygga deras framtid. Får han fler barn är han inställd på att ta ut föräldraledighet, han ser det som ohållbart i längden att frun ska ta huvuddelen av ansvaret för hemmet och barnen. Hon fick under sin föräldraledighet ett erbjudande om ett för henne mycket intressant heltdarbete som hon fick avstå ifrån, vilket Fredrik ser som en stor uppoffring från hennes sida.

Flera av de intervjuade mjölkbönderna har lyft fram fördelar med att de alltid varit hemma på gården och kunnat ta hand om barn mellan passen i ladugården. Ett exempel är Mattis, som tog över sin mjölkgård i början av 1980-talet och idag själv har vuxna barn och barnbarn. Han berättar att hans pappa tillhörde ”den gamla generationen, morsan var hemma och han [pappan] var i skogen och högg virke”. Mattis har själv tagit mycket större ansvar för barnen som växte upp på 1990-talet, hämtat på förskola och skola, lagat mat och aktiverat dem under eftermiddagen och sedan har frun kommit hem från sitt lönearbete utanför gården lagom tills att han skulle göra kvällsmjölknigen. Hon fick dock alltid lämna barnen på morgonen då han var upptagen med morgonmjölknigen. Han ser det som något naturligt, att han tog sin del av ansvaret, men reflekterar kring om det kan vara så att han brås mer på sin mor som hade omvårdande egenskaper medan hans far inte hjälpte till så mycket med omvårdnad om barnen eller att sköta hemmet utan fokuserade på arbetet i ladugården och skogen medan Mattis växte upp.

Klara som är i 40-årsåldern tog över sin gård när barnen var väldigt små. Hennes man lönearbetar utanför gården och familjen har provat både att ha barnen i förskola och att ha dem hemma, men kom fram till att var enklare att ha dem hemma eftersom det kan vara stressande att ha en tid att passa. Klara upplever att barnen lärt sig snabbt vilka regler som gäller på gården, som exempelvis var de inte får vara själva för att de inte ska skada sig, och tycker överlag att det har fungerat bra att kombinera familjeliv och lantbruk. Det har dock ibland varit svårt att säga nej till att andras barn också ska komma över exempelvis på lov och studiedagar när föräldrarna ringer och säger ”åh de tycker det är så roligt att vara hos er, det är ju som Bullerbyn”, berättar Klara. ”Det är mycket oroligare att ha barn utifrån på gården” förklarar hon, eftersom de egna barnen då kanske har svårt att hålla på reglerna kring var de får vara själva och inte.

Skillnaden i Mattis och Klaras berättelser visar dock att förväntningar kopplade till kön fortfarande kan spela en viss roll. Medan Mattis tyckt

att det varit självklart att barnen varit på förskolan när han arbetat på gården och är nöjd med sitt ansvarstagande när han haft hand om barnen på eftermiddagarna, har Klara kombinerat arbetet på gården med att ta hand om barnen på heltid och har dåligt samvete när hon säger nej till att ta hand om andras barn under sin arbetstid.

Förändrad syn på säkerhet och vad som utgör en "bra" barndom

Utöver en förändrad syn på föräldraskap och pappornas roll har lantbrukarna även nämnt en förändrad syn på barnens roll och nya förväntningar på vad som är en "bra" barndom som något som fått allt större betydelse. Staffan menar att det förr var vanligt att mjölkbönder i huvudsak umgicks med andra mjölkbönder och inte blev lika influerade av vad familjer med andra yrken gjorde. Idag finns det så få aktiva lantbrukare att de som är kvar umgås med och jämför sig med familjer som lönearbetar och vill ha det på ett liknande sätt själva. Att kunna åka på semester som diskuterades ovan är en viktig skillnad, men även att lantbrukare kanske har svårare att skjutsa och delta i barnens olika aktiviteter på grund av bundenheten till gården.

Knut och Kristina som hade barn och mjölkgård på 1990-talet upplevde redan då att de inte riktigt kunde ge sina barn den fritid som de ville ha, trots att barnen hade långt lägre förväntningar på fritidsaktiviteter då jämfört med idag. "Vi hade aldrig klarat det när våra barn var små om de hade varit med i lika mycket som våra barnbarn är, innebandyturneringar som tar hela dagen. Det hade aldrig gått", menar Knut. Deras barn fick nöja sig med de aktiviteter som fanns i närområdet och fick sluta med vissa aktiviteter när de köpte upp en ny gård längre bort för att kunna öka produktionen. Samtidigt tycker Knut att de fick en underbar uppväxt på gården och har kunnat ägna sig åt intressen som ridning och annat som går att lösa utan att behöva skjutsa för långt hela tiden. Barnen fick dock acceptera att börja hjälpa till med arbetet vid nio års ålder, men det är inte bara nackdelar med det menar Knut, det har gjort dem väl

förberedda för arbetslivet. Han känner till ett företag i närområdet som "[bara] anställer bondpojkar [...] för att de är vana att jobba".

Hur mycket barnen upplever och deltar i lantbruket vid ung ålder tycks också ha förändrats. Melker beskriver att han och Mona inte nyttjade förskola på den tiden de hade småbarn utan "barnen har varit med i ladugården hela tiden." Melker tycker att det fungerade bra; när de var riktigt små så fäste de en hoppgunga i en skena i taket som de kunde dra med sig vartefter de mjölkade djuren och rörde sig runt i ladugården. Idag är hans barn vuxna och själva föräldrar, men de låter inte sina barn vara med i ladugården alls när de kommer på besök. Dagens föräldrar är ängsligare och tror att allt är farligt, tycker Melker.

Det som framträder i det många av lantbrukarna säger är att det har skett en förskjutning i synen på barnen, i vad de förväntar sig i form av skjuts och aktiviteter samt även i säkerhetstänket kring deras deltagande i lantbruket. Förskjutningen

gör det svårare att vara lantbrukare samtidigt som man är ”bra förälder” och barnen anser sig ha en ”normal” uppväxt.

Tankar kring generationsskifte

Förändrade värderingar kring arbetsfördelning mellan könen och synen på familjeliv och föräldraroll påverkar också hur man ser på kommande generationsskifte, det vill säga om ägandet av gården kommer att gå vidare till någon inom familjen. Den frågan har väckt många känslor bland de som intervjuats för denna studie. Attityderna till vikten av och förhoppningar inför generationsskifte har varit skilda, men det är tydligt att tanken att någon ska ta över gården är viktig för de flesta, samtidigt som många påpekar att de tycker att det är viktigt att barnen måste få frihet att utforska sina egna intressen. En farhåga är ofta att om gården inte förs vidare i familjen kanske den inte kommer att leva vidare alls.

Många tror inte på ett generationsskifte inom familjen eftersom de egna barnen inte är intresserade av att ta över gården. Ett exempel är

” *Det finns ingen modern familj som vill ha den här bundenheten.*

– Mattis

Mattis, som driver en mjölkgård i Ångermanland. Han ser inga utsikter till att barnen skulle vilja ta över mjölkproduktionen, trots att Mattis haft en skaplig inkomst från gården. ”Det finns ingen modern familj som vill ha den här bundenheten [...] Kompisar som vi har som slutat lider inte av ekonomin men av bundenheten.” Däremot hyser han en förhoppning om att något av barnen någon dag ska vilja bo på gården även om de inte driver mjölkproduktionen vidare. Det är den utveckling han ser i bygden i allmänhet – på femtio år har antalet mjölkgårdar minskat från drygt trettio till två stycken. Han tycker också att det är viktigt att barnen får ägna sig åt det de själva är intresserade av. Om inget av barnen vill bo på gården så hyser han även viss förhoppning om en systerson som har visat intresse för mjölkproduktion och deltagit i arbetet sedan unga år som någon som möjligen kan tänkas ta över gården med nuvarande produktionsinriktning.

Även för Knut och Kristina i Västergötland förhåller det sig så att barnen, som idag är vuxna, inte har intresse av att driva djurproduktion eller jordbruk, utan i så fall skulle de ta över gården som boende. Barnen är intresserade av jakt och skog, men har sagt att ”vi har det så bra så vi skulle aldrig sätta oss i den sitsen ni har”, berättar Kristina. De tycker att det är ett för slit-samt arbete och de har själva hjälpt till sedan de var små med olika sysslor, så de har inblick i hur mycket arbete som krävs för att driva en gård. Knut tycker att det är ”en sorg som man har i hjärtat att inget av barnen vill ta över”. Samtidigt understryker de flesta lantbrukarna att det är viktigt att barnen har ett genuint intresse för att ta över och att de inte skulle vilja sätta press på dem att göra det.

” *En sån här gård kostar ju 15 miljoner, det har inte hon ... det är bara så.*

– Melker

Flera av lantbrukarna antyder att de hoppas på att söner ska ta över trots att de också har döttrar, dessa tycks vara andrahandsalternativet. Detta speglar säkerligen könsuppdelningen i dagens lantbruk med övervägande manliga lantbrukare. Döttrarnas eventuella manliga partner nämns i dessa sammanhang dessutom klart oftare än söners flickvänner/fruar som viktiga för att kunna ta över. Melker och Mona har två barn som båda är intresserade av att arbeta inom lantbruket, men Melker tror chanserna är låga att gården drivs vidare som mjölkgård. Sonen är mest intresserad av växtodling, och han tror att det blir sonen som tar över. Dottern är visserligen väldigt intresserad av mjölkproduktion och håller på att utbilda sig för det, men han tror inte att hon kommer att ha någon möjlighet att ta över gården: ”En sån här gård kostar ju 15 miljoner, det har inte hon. Det är bara så.” Att ta över för att driva växtodling eller köttproduktion skulle innebära att sälja mjölkprodukterna och en del inredning och maskiner som har med mjölkproduktionen att göra, vilket gör övertagandet billigare när syskon måste lösas ut.

Även Mattis, som tog över gården från sina föräldrar, hade en syster som också är intresserad av lantbruk och har arbetat som avbytare på mjölkgårdar. Också i deras fall sågs det som omöjligt att hon skulle ta över gården istället för Mattis: ”Det är inte så lätt för en tjej att ta över. [...] Du ska sköta skogen, skruva med maskiner, du ska vilja jobba tolv timmar om dagen, börja halv sju och jobba till halv nio, det måste fungera med familjen att de accepterar det.” Det är tydligt att uppfattningarna kring kvinnors och mäns roller i familjen fortfarande påverkar tankarna kring hur rimligt det är för kvinnor att driva lantbruk.

Melker har sett på nära håll hur generationsskifte har slagit sönder familjer, med långdragna konflikter och förstörda relationer. Han hoppas förstås att så inte kommer att bli fallet när det är dags för Mona och honom att sluta arbeta. Detta är en aspekt som även Pontus tar upp; rädslan för att det ska bli konflikter kring generationsskifte på grund av att det är stora värden som ärvs och syskon som ska kompenseras är särskilt påtaglig i Skåne och Västergötland där markpriserna är höga. Det finns förstås också exempel på generationsskiften som har genomförts smärtfritt. För Fredrik, som är i 30-årsåldern, var det naturligt att ta över gården. Han hade två systrar och köpte ut gården till marknadspris från dem. Alla var nöjda med affären, både föräldrarna och systrarna, berättar han. Värdet på marken har ökat på grund av att marknadspriset på odlingsmark har ökat snabbt i Skåne där han är verksam, så affären har visat sig vara riktigt lönsam för honom i längden, men vid tidpunkten då han tog över var det svårt att få gården att gå runt ekonomiskt. Idag kan han se på gården som en ekonomisk säkerhet tack vare de stora värden som är bundna i den, och han är inte främmande för att vare sig sälja den för att satsa på annat företagande eller låta den gå i arv.

För dem som driver lantbruk på gårdar de själva förvärvat och inte ärvt tycks tankarna om generationsskifte vara mindre känslofylla. En lantbrukare som driver en stor växtodlingsgård i Skåne beskriver hur han tvingades sälja sin föräldragård då kommunen bestämt sig för att låta

Foto: Magnus Sörvik

anlägga golfbana där, men han använde pengarna till att köpa en gård med bättre odlingsmark. Han resonerar så att han visserligen lagt ner sin själ i att bygga upp ett starkt och bra företag som det vore roligt om något av barnen skulle vilja ta över, men han tror inte att det är så sannolikt. Det känns heller inte svårt att sälja gården om inget av barnen vill ta över och de kommer efter en försäljning att kunna ärva ett visst överskott som ackumulerats genom företaget. Även Fredrik resonerar så, att det viktiga inte i första hand är att barnen ska ta över lantbruksföretaget, utan att de genom hans företagande kommer att ha en bra plattform för att själva starta upp något som de vill ägna sig åt.

Helena som vuxit upp på mjölkgård använde sin del av arvet när släktgården såldes till att köpa en hästgård i Skåne med sin man. Det var dock inte ett lätt beslut, gården hade gått i arv sedan 1600-talet. Martin, som flyttat över fyrtio mil från där han växte upp i jakt på bra mark till ett så bra pris som möjligt, anser att det här med familj jordbruk och generationsskifte är otidsenligt. ”Sälj gården istället, så har du pengarna som du kan göra något med. De flesta som tar över något som är uppbyggt, de förstår inte var pengarna kommer ifrån, vad som ligger bak-

om. Det blir sällan bra. De kan inte driva sina föräldrars företag”, säger han. Att vilja ta över föräldrarnas gård är ”känslösamt trams som inte hör ihop med framgångsrikt företagande”, säger han resolut och menar att jordbrukets fortsatta strukturrationalisering är nödvändig och har bättre förutsättningar att fortsätta om familj jordbruket upphör.

Klara är fjärde generationen på gården och kan själv inte tänka sig något annat yrke nu sedan hon tagit över. Dels för att det är det roligaste arbete hon haft, dels för att det finns en stark vilja att förvalta släktarvet: ”Det skulle vara en mardröm om man skulle behöva sluta”. Hon fick en försmak på hur det skulle kunna kännas att lägga ner gården när hon tog beslutet att lägga ner mjölkproduktionen och ställa om till köttproduktion: ”Det gjorde nog ont när vi slutade med mjölk. Det kändes så jobbigt, ungefär som att man gjorde något dåligt eftersom vi inte klarade av det längre. Jag kan fortfarande sakna delar av det, fast det var väldigt jobbigt.” Klaras berättelse visar att det är många aspekter som vägs in i besluten att fortsätta eller lägga ner en gård än de strikt ekonomiska. Känslan av att förvalta ett arv, relationen till djuren och att arbetet i sig är lustfyllt väger in och kan också ge

upphov till en viss sorg när produktionsinriktningen skiftar.

Det finns en skiljelinje bland de intervjuade när det gäller hur de resonerar kring gårdens värde och möjligheten att driva en lönsam produktion i framtiden. Vissa har erfarenheten att lantbruk innebär mycket slit till liten ekonomisk vinning, medan andra, i första hand de som bor i områden med höga markpriser, ser gården som en investering de kan lämna vidare till barnen. För den första kategorin innebär frågan om generationsskifte i regel att om ingen inom familjen är intresserad av att ta över av känsla för värdet av att förvalta släktgården kommer gården troligen att läggas ner och kanske förfalla om ingen vill bo där. För den andra kategorin kommer barnen att kunna välja mellan att ta över en lönsam gård eller att sälja den till någon som driver den vidare och få ett startkapital för någon annan form av verksamhet istället. Det är tydligt i intervjumaterialet att det generation efter generation blivit allt mindre självklart att något av barnen ska ta över gården, vilket samspelar med normerna kring vad som utgör en bra barndom. Barnens frihet att göra egna val och utforska sina egna intressen har blivit allt viktigare.

Politik och styrmedel – nationellt och inom EU

Jordbrukspolitiska förändringar

Vid tiden för Bondehushållsstudien pågick en stor jordbrukspolitisk reform i Sverige. Med det livsmedelspolitiska beslutet 1990 (Proposition 1989/90:146) skulle tidigare marknadsregleringar av jordbruket tas bort och jordbruksprodukter säljas på en avreglerad marknad. Detta förutsågs leda till omstrukturering och nedläggning av de svenska gårdar som inte kunde pressa sina produktionskostnader ner till de priser som gällde på världsmarknaden. För att underlätta omställningen innehöll det livsmedelspolitiska beslutet ett åtgärdsprogram i folkmun kallat ”Omställning 90”. Det gick ut på att minska spannmålsproduktionen genom att ge stöd till bönder som ställde om till träda eller annan markanvändning som skog. Bakgrunden var

att spannmålsproduktionen alltsedan mitten av 1950-talet hade producerat ett överskott som på grund av reglerade nationella priser bara kunde säljas på världsmarknaden med hjälp av exportsubventioner från staten. Efter 1990 skulle priserna på jordbruksprodukter istället för att regleras av staten sättas av marknaden. Bland dem av våra intervjupersoner som drev gården även på den tiden finns det några som minns den här perioden som ett riktigt stålbad.

Ett exempel är Melker och Mona som köpte sin mjölkgård i mitten av 1980-talet. De berättar att de levde enbart på barnbidraget under början av 1990-talet och drabbades extra hårt av Omställning 90. Även mjölkproduktionen skulle under Omställning 90 minskas, vilket genomfördes med ett kvotsystem för mjölkproduktion som baserades på tidigare års produktion. Melker och Mona hade dock nyligen ställt om gården till mjölkproduktion och byggde successivt upp antalet mjölkkor kring decennieskiftet, vilket medförde att de fick en långt lägre kvot tilldelad än vad som hade behövts för det antal kor

Foto: Pixabay, CCO

de hade 1991. De fick därför återigen minska antalet kor dramatiskt, vilket förstås gav en stor ekonomisk förlust. De ser tillbaka på Omställning 90 och det tidiga 1990-talet som en mycket större ekonomisk kris för företaget än något annat de varit med om, exempelvis mjölkkrisen som pågick åren kring 2010 då marknadspriset för mjölk sjönk. En konsekvens av detta är också att de, tillsammans med flera som har negativa erfarenheter från de åren, ser positivt på att Sverige gick med i EU 1995 och att svenskt lantbruk sedan dess omfattats av EU:s gemensamma jordbrukspolitik. EU-inträdet förändrade dessutom hela samhällsdiskussionen kring jordbrukspolitik på ett positivt sätt tycker Melker, som menar att diskussionen dessförinnan var vänstervriden med kritik mot äganderätten och att det var vanligt med debattörer som ville socialisera lantbruket. Det försvann helt när vi kom med i EU, menar han.

” Om jag lägger all mark i träda så finns det två EU-regler jag kan åka dit på i en kontroll. Fortsätter jag med mjölkkor finns det 64 särregler som jag kan bryta.

– Bosse

Andra är mer skeptiska till EU, särskilt på grund av den kontrollapparat som vuxit fram som en konsekvens av utbetalning av stöd från millennieskiftet och framåt. Den gemensamma jordbrukspolitiken i EU har sedan Sverige anslöt sig 1995 förändrats på så sätt att mer och mer av pengarna som läggs på jordbrukspolitiken betalas ut till lantbrukare som kompensation för insatser för natur- och kulturvård, så kallade miljöersättningar. Basen för den gemensamma jordbrukspolitiken är gårdsstödet, som betalas ut via det nationella landsbygdsprogrammet. Under tiden för våra intervjuer hade ett så kallat nationellt utjämningsystem påbörjats som syftar till att ersättningen per hektar ur gårdsstödet ska vara likadant i hela Sverige. Tidigare har gårdsstödet betalas ut med olika belopp i olika produktionsområden, på så sätt att mer högproduktiva områden har gett ett högre stöd än områden med lägre produktion. Utjämnningen av stödet drabbar därmed lantbrukarna i Skåne negativt, eftersom sänkningen blir som störst i de områden som har haft mest produktiv mark, medan lantbrukarna i Ångermanland har fått ett ökat stöd. Medan Folke i Ångermanland pratar om gårdsstödet som ett bidrag för att människor ska vilja bo kvar och trivas på landsbygden, anser Staffan i Skåne att det sänkta gårdsstödet är en stor ekonomisk utmaning som riskerar att slå ut särskilt stora växtodlingsgårdar. För Staffans egen gård medför utjämnningen av gårdsstödet att de får nästan två miljoner lägre utbetalning per år. Eftersom en stor del av marken är arrenderad så har en strategi för att hantera förlusten varit att försöka förmå dem han arrenderar odlingsmark av att ta en del av förlusten, vilket resulterat i att de lyckats förhandla ner arrendepriserna med ungefär en tredjedel.

Utbetalningarna av miljöersättningarna, som söks ur det nationella landsbygdsprogrammet,

Foto: Jenny Svenmås-Gullner, SLU

kontrolleras regelbundet av länsstyrelsen för att säkerställa att det inte finns avvikelser mellan det sökta beloppet, som är kopplat till en angiven areal, och det faktiskt utförda arbetet. För de lantbrukare som har djur görs också djurskyddsinspektioner slumpmässigt och utan förannonsering. Ett tredje politikområde som föranleder kontroller är miljöpolitiken. Restriktioner för användning av vissa preparat har införts successivt sedan 1990-talet och det har tillkommit krav på utrustning och utbildning för att hantera bekämpningsmedel. För de lantbrukare som är anslutna till någon form av certifiering (exempelvis KRAV eller Svenskt Sigill) tillkommer ett fjärde slags kontroller då certifieringsorganet skickar ut egna kontrollanter. Medan djurskydd är en fråga för nationell lagstiftning i huvudsak kan miljöregleringar ha sin grund i lagar och regler på både nationell nivå och EU-nivå.

EU-bidrag, regler och kontroller

Åsikterna om EU går isär, men många är överens om att EU-stöden och reglerna för att få stöd är krångliga och kräver stor arbetsinsats med mycket pappersarbete. Generellt har pappersarbetet ökat mycket sedan 1990-talet, menar Harry, mycket på grund av EU men även annars: ”Förut fick man göra mer som man ville.” Allt arbete med ansökningarna förklarar glädjen med lantbruket menar Pontus, som upprört säger: ”Du är så styrd idag vad du ska göra... ska du ha de här EU-pengarna ska du göra så, du ska göra så... alltså, det förklarar lite av glädjen också [...] jag hyr in någon som hjälper mig med papperen, för sätter du ett kryss fel så får du inte ett skit... det är helt barockt att det ska behöva vara så, nu när vi satt och gjorde en EU ansökan i våras ... ja, vi sa att ju mer regler och ... trams de hittar på, så snart blir det så att ”okej, vi skiter i det!”

Mängden regler kan ge fel incitament tycker Bosse: ”Om jag lägger all mark i träda så finns det två EU-regler jag kan åka dit på i en kontroll. I och med att vi har nötkreatur finns det 64 särregler som vi kan bryta. För några år sedan hade vi fem kontroller och man fick för sig att 0,32 hektar av vår betesmark inte var betat or-

dentligt, och det fick vi böta 25 000 kr för, och det var dessutom betat! Det drogs ett procentuellt avdrag på hela summan [av jordbruksstödet].” Han anser att konsekvenserna av att bryta mot EU-reglerna är oproportionerligt stora och ifrågasätter vad det sänder för signaler till lantbrukarna: ”Vill samhället uppmuntra att lantbrukare driver aktivt lantbruk och mjölkproduktion eller att lägga marken i träda?” Liknande synpunkter har lagts fram i flera intervjuer, exempelvis av Staffan som påpekar att när kontrollen görs har pengarna som det görs avdrag ifrån vid upptäckta brister i de flesta fall betalats ut för länge sedan, så ”man blir skyldig pengar som man inte har”.

” *Det är absolut det värsta med att ha jordbruk, att man känner sig så bedömd.*

– Klara

Flera av lantbrukarna som intervjuats anser att det vore bättre om ersättningar gavs för produktion istället för miljöersättningar. ”De politiker som växte upp efter kriget hade en annan syn på vikten av matproduktion än dagens politiker som är vana vid att allt bara finns i affärerna”, menar Staffan. Mattis anser att jordbruksstöden borde vara utformade så att ersättning ges per kilo produkt, inte för det faktum att du har en gård (anspelar på gårdsstödet), då hade det inte behövts lika stort kontrollsystem, resonerar han. Pontus ansåg, som flera andra, att det borde vara möjligt att ta de priser som produktionen kostar från konsumenten utan att det ska behöva finnas bidrag däremellan. Priserna på de flesta jordbruksprodukter sätts dock av de som köper upp bulkproduktion, vilket är särskilt tydligt inom spannmål, mjölk och kött. Den enskilde lantbrukaren har små möjligheter att förhandla om priset eller själva sätta sitt pris på produkten.

Stöden är dock så viktiga att det är omöjligt att inte acceptera läget, ansåg Pontus. Samtidigt poängterade vissa lantbrukare, främst på väletablerade större gårdar, att de inte tyckte att reglerna eller kontrollerna var något större

problem. Philip poängterade att han avstod från alla miljöstödet för att kunna bibehålla maximal flexibilitet, och planerade för att gårdsstödet antagligen skulle minska väsentligt, men menade på att ”vi ska ha svarta siffror även utan EU”. Han poängterade också att de ändå gjorde en del av miljöinsatserna utan att få stöd för dem – de satsade på markbördighet, sådde in blommor längs lähäckar och såg till att småviltet kunde röra sig till vattenhål.

Sammanfattningsvis finns det bland de lantbrukare vi mött en stark kritik mot hur stöden från EU formuleras, administreras och kontrolleras, samtidigt som de flesta är beroende av stöden och inte skulle klara att vara helt utlämnade åt världsmarknadspriserna.

Djurskyddstillsyn

För de lantbrukare som har djur tillkommer kontroller av djurskydd samt branschorganisationernas egna kontrollsystem. Flera intervjuade lantbrukare med djur har varit kritiska till detta. Den mest kritiske är Nils, som menar att djurskyddsinspektionerna bör betraktas som ett arbetsmiljöproblem. Han anser att inspektörerna är paragrafryttare som inte förstår så mycket om djurhållning och slår ner på småsaker. Den

som får tre ålägganden kan få djurförbud som påföljd; bara vissheten om det stressar bönderna väldigt mycket, anser han.

En helt motsatt erfarenhet av djurskyddskontroll berättade Kevin om. Där hade kontrollanten påpekat ett fel som borde åtgärdas i stallarna och sagt åt honom att skicka in en bild av det när han gjort det. Han tyckte att kontrollerna var ett bra stöd då man fick gå igenom hur allt var upplagt och kunde diskutera med kontrollanten.

Knut och Kristina var mest kritiska mot att Arlagårdens kontroller sker så ofta att det upptog en stor del av deras tid. ”Det tar på krafterna att man måste vara så noggrann hela tiden”, menar Knut, och nämner kontrollerna som en av flera bidragande orsaker till att de lade ner mjölkproduktionen till slut. Något som flera tog upp var att flera kontroller också överlappade varandra. Varför ska man redovisa både för Länsstyrelsen och Svenskt Sigill, frågade sig Johan, det borde inte behövas.

Även Klara som har köttproduktion har upplevt dåligt bemötande från kontrollanter, men i det fallet från KRAV:s kontrollant som hon menar betedde sig riktigt hemskt, var misstänksam mot allt och sa att de borde skämmas för hur lerigt

och geggigt det var: ”Det var så att man ville grina, så hemsk var hon.” Kontrollanten hade kommit framåt kvällen och gått in till korna när de redan lagt sig för att vila och skrämt upp dem på ett mycket oprofessionellt sätt så att de sprang ut ur ladugården i panik. Hon orkade sedan inte gå bort till foderhäckarna längre ner i hagen utan spanade mot dem på hundra meters avstånd i novembermörkret: ”Jag tycker inte det ser ut som att de har något foder...” Klara menar att ”det är absolut det värsta med att ha jordbruk, att man känner sig så bedömd. [...] Man sätter hela tiden djuren först och så kommer de och påstår att vi inte ger dem mat!” Hon lyfter fram att KRAV:s kontrollanter även kan vara väldigt hjälpsamma, en av dem kunde hon ringa upp och ställa frågor till när de skulle ställa om på gården och han var ett värdefullt bollplank – det är så det ska vara när kontrollerna fungerar som bäst, tycker hon.

Det är dock inte enbart myndigheternas och certifieringsorganens kontrollanter som orsakar problem för lantbrukarna vi intervjuat, utan även allmänheten. Det går att ringa in anonyma tips till exempelvis djurskyddsinspektörer, men också tips angående brott mot olika miljöregler till Länsstyrelsen. Några av de intervjuade lantbrukarna menar att vissa personer satt i system att missbruka detta. Det kan användas som ett verktyg för att ”komma åt” en specifik lantbrukare som man kanske haft en tvist med. När en kontroll görs på grund av en anonym anmälan måste lantbrukaren betala en administrativ avgift på uppemot 3 000 kronor, oavsett om det upptäcks någon förseelse eller inte. De som har gårdar nära tätorter eller turistattraktioner tycks vara mer utsatta för detta än andra.

Sammantaget ger dock intervjuerna bilden att lantbrukarna tycker att djurskyddskontrollerna är bra. De ser ett värde i att få en möjlighet att kommunicera kring arbetet på gården med kunniga och bra kontrollanter, men kontrollerna upplevs ofta som för många och ibland övernitiska. Det är tydligt att en bättre samordning av kontroller och en genomgång av vad de ger även ur lantbrukarnas perspektiv skulle vara av värde.

Förbud av bekämpningsmedel

Lantbrukarna påverkas i hög grad av olika regleringar och förbud kring vilka preparat de får använda i växtodlingen. Den högaktuella frågan vid tidpunkten för intervjuerna var ifall ett glyfosatförbud skulle införas inom EU; detta lyftes av många lantbrukare när regleringar kom på tal. Pontus lyfte fram att det redan förbjudits en lång rad bekämpningsmedel – det försvinner 25 preparat från marknaden per år, menar han, som ett resultat av en allt mer restriktiv miljöpolitik, vilket också kräver en ständig anpassning från lantbrukarnas sida. Särskilt de som driver växtodlingsgårdar var kritiska till ett förbud och menade att ett glyfosatförbud är omotiverat även ur miljöperspektiv eftersom det skulle innebära slutet för plöjningsfritt jordbruk (då kultivator används istället) som många har gått över till på senare tid. Det är bättre för miljön att marken bearbetas med kultivator istället för att plöjas, bland annat för att näringsläckaget blir mindre menar Staffan. Huvudskälet för att gå över till kultivator har dock inte handlat om miljöfrågan utan snarare om att spara arbetstid då det går fortare att köra kultivator, vilket i sin tur möjliggör att utöka arealen som går att odla givet en viss maskinpark och visst antal arbetstimmar. Att gå tillbaka till att plöja skulle alltså innebära att antalet arbetstimmar måste utökas för att hinna med samma mängd mark. Detta exempel illustrerar hur lantbrukarna hela tiden på olika sätt anpassar sig till att nya möjligheter dyker upp som sedan kanske förbjuds eller regleras, vilket förstås är kostsamt och stressande.

Harald, som drev ekologisk köttproduktion på mycket mullrika jordar och hade långliggande vallar, menade att om han fick använda glyfosat vart femte år på sina marker så skulle han slippa plöja. Som det är nu behöver han dels köra flera gånger över markerna för bryta vallen, och med de mullrika jordar han har innebär att plöjning dessutom stora växthusgasutsläpp från själva jorden.

Pontus menar att det bästa för alla vore om det gick att odla utan bekämpningsmedel helt och hållet: ”ingen hade varit gladare om vi hade sluppit spruta för det är inte kul att hålla på med.

Jag har själv hållit på med det i 30 år, och det var mycket giftigare förr.” Men han ser ingen annan lösning än att använda bekämpningsmedel, särskilt inte på potatisen. Skåne har Sveriges absolut mest högproducerande marker och han anser att det då är logiskt att maximera produktionen med hjälp av bekämpningsmedel på just de marker som kan ge mest avkastning. Glyfosatfrågan lyftes även av Ulrik, som har en stor växtodlingsgård i Västergötland och odlar bland annat utsäde. Han anser att eftersom utsäde måste hålla en hög kvalitet och vara helt fritt från ogräs skulle vara omöjlig att odla det utan bekämpningsmedel. Att de riktigt effektiva bekämpningsmedel som finns förbjuds och ska ersättas av mindre effektiva som då måste sprutas i högre doser är en ren förlust för miljön, anser han.

Susanna och Pär i Skåne uttryckte också frustration över att regler ändras på oförutsägbara sätt: ”Jordbruksbyråkratin i Sverige är fruktansvärd. Kemikalieinspektionen kan förbjuda något en dag och så anpassar man sig till det och sedan blir det plötsligt tillåtet. Sen kräver de ett skyddsavstånd på 10 meter till någonting och när vi lagt om allting så ändrar de till sex meter... Allting ändrar sig hela tiden och i det försöker vi bedriva en långsiktig verksamhet. [...] Vi måste ju investera långsiktigt men vi får inte spelregler som gör att vi vågar satsa.”

Även i relation till bekämpningsmedel tycker alltså lantbrukarna att nya regler och lagar är stressande och oförutsägbara. Det är också uppenbart att det är stora skillnader i förutsättningar i olika delar av landet, på olika typer av jordar och beroende på vad man odlar, vad gäller hur bra det går att odla med eller utan olika bekämpningsmedel, samtidigt som regler sällan kan ta sådana hänsyn.

Erfarenheter av rådgivning

Bland dem vi intervjuat finns lantbrukare som använder rådgivning i olika grad och som har olika inställningar till värdet av rådgivning. Som redan nämnts är det stor skillnad mellan regionerna vad gäller möjligheten att få produktionsrådgivning. I Skåne och i Västergötland är utbudet stort, såväl från hushållningsällskapen som andra rådgivningsföretag och företag som säljer produktionsmedel eller köper lantbrukarnas produktion. I Ångermanland är utbudet mycket litet, och de som söker mer kvalificerad rådgivning har ett litet urval av rådgivare att välja emellan, om det alls finns rådgivning inom deras frågor. Robert som odlar potatis i Ångermanland berättade att det inte längre fanns någon rådgivare som kunde potatis i regionen. Så han skickade sin markkarta, och vilka sorters

potatis han planerade att sätta på vilka fält, till en rådgivare i Finland och fick en detaljerad gödslingsplan tillbaka. Han var mycket nöjd med det stöd han fick därifrån. Två av de andra vi intervjuade i Ångermanland såg också till att få rådgivning från andra delar av Sverige eller från Finland. Kooperativet som satsade på gräsutfött nötkött hade själva organiserat en serie träffar med experter från andra delar av Sverige.

De flesta i Ångermanland hade dock ingen kontinuerlig kontakt med rådgivare alls. Bland de som inte använder sig av rådgivning för annat än deklarationen var Mattis, som driver en mindre mjölkgård. Han använde sig tidigare av husdjursrådgivare, men han har slutat med det för han tyckte att de råd han fick var alldeles för generella, han känner alla sina djur och vet vilka som tål vad och hur mycket av vilket foder som blir bäst för varje enskilt djur. Han har även ett rikt socialt nätverk, till exempel en syster som är intresserad av avelsfrågor och som hjälper honom med det. Han tyckte att det räckte. Folke, som har fårproduktion, anser att han har fått mycket mer hjälp och rådgivning av en granne som är mjölkbonde än av officiella rådgivare. Han betalade för rådgivning när han startade, men tyckte inte att det var till någon större hjälp så han slutade ganska snart med det.

I Västergötland var det vanligare att lantbrukarna använde sig av rådgivning från bland annat Hushållningssällskapet. Här finns också säljare som ibland ger råd, Ulrik uppger exempelvis att han brukar rådfråga en säljare som han har bra kontakt med och anser att det räcker för hans behov. I Skåne var det flera som var med i HIR, d.v.s. Hushållningssällskapets individuella rådgivning, med återkommande besök under växtodlingssäsongen och uppföljningar. I både Västergötland och Skåne var flera av lantbrukarna utbildade lantmästare. Fredrik och hans affärspartner, som driver en stor växtodlingsgård i Skåne, är båda lantmästare och diskuterar igenom beslut med varandra och bollar ofta även med andra vänner och bekanta, men tar inte hjälp av rådgivare i själva beslutsfattandet. Under en period drev de däremot själva ett rådgivningsföretag. Anne-Mari och hennes man, som också driver en växtodlingsgård i Skåne, var

båda lantmästare och använde sig av Hushållningssällskapets växtodlingsbrev. Pontus är också med i Hushållningssällskapet, men tycker att breven inte är till så stor nytta annat än för att få information om vilka bekämpningsmedel som kommer bli förbjudna. Han är även med i en branschförening för potatisodlare där han kan ta del av information om försök med nya sorter och liknande nyheter.

Många av dem som ingått i intervjustudien använder sig inte av professionell rådgivning i någon större utsträckning. Det är dock tydligt att det är stora skillnader inom Sverige på vilken rådgivning som finns att tillgå, där det finns mer i Skåne och Västergötland och nästan ingen alls i Ångermanland. Skåningarna tycks vara de som använder mest rådgivning. Istället för rådgivare vänder sig lantbrukarna ibland till bekanta, säljare eller olika intresseföreningars nyhetsbrev, och många lantbrukare är även själva utbildade inom lantbruksvetenskaper.

Engagera sig politiskt?

Som framkommit ovan har de intervjuade lantbrukarna under intervjuerna framfört starka åsikter om hur jordbrukspolitiken är utformad. Ett exempel är Fredrik, som driver en stor växtodlingsgård i Skåne och anser att storleksrationaliseringen, som hans egen gård är ett skolboksexempel på, har drivits fram av jordbrukspolitiken: ”De har själv drivit fram det, men jag tror inte de inser det, hur stor rationalisering de har gjort och tvingat fram. Enda möjligheten är att rationalisera för att få det att gå runt.” Han jämför med Norge, där han menar att jordbrukspolitiken varit mer tydligt inriktad på att bevara mindre enheter och bibehålla en levande landsbygd. Han tycker att det hade varit skönt om det kunde vara lönsamt med mindre gårdar i Sverige också, med mer fokus på markvård. Det som gäller i rådande klimat är enbart att satsa på produktion, menar han. Liknande åsikter uttrycks av fler, exempelvis Knut som menar att många politiker aldrig varit något annat än politiker och aldrig har satt sig in i lantbrukarnas situation.

Trots att det finns många starka åsikter bland lantbrukarna som intervjuats och att de i regel anser att jordbrukspolitiken styr väldigt mycket av lantbrukets förutsättningar, är det få som har ett uttalat politiskt engagemang eller är delaktiga i intresseföreningar som exempelvis Lantbrukarnas Riksförbund (LRF). Fredrik skulle vilja försöka påverka mer, och menar att han inte har haft intresse för det när han var yngre, men nu börjar intressera sig mer och mer. Martin anser att det tar alldeles för mycket tid – tid man kan tjäna pengar på – och att det är bättre att försöka anpassa sig till nya regler istället. Mattis har aldrig försökt påverka politiken, han tycker inte han har rätt förutsättningar för att göra det, men blir ofta arg över politiska beslut som tas.

” Det är ju mer folk på ett betesläpp än på en SHL-match.

– Mattis

Det finns dock några undantag – en av lantbrukarna har varit politiskt aktiv länge och var vid ett val väldigt nära att bli invald i riksdagen och är även engagerad i föreningslivet i såväl LRF som en vägförening, en bygdegårdsförening och en hembygdsförening. Han fick chansen att avrunda i en debatt med tunga landsbygdspolitiker och beskriver hur han sa till dem att hjälpas åt över partigränserna och ”göra verkstad av livsmedelsstrategin”, vilket de andra lantbrukarna ”applåderade något enormt”. Även en annan av de intervjuade har varit aktiv i kommunpolitiken och suttit i kommunfullmäktige.

Ökat intresse för lantbruk och miljöfrågor bland konsumenterna

Lantbruk har fått högre status

I många intervjuer kom det upp att kontakten med och intresset från konsumenterna generellt blivit större och att lantbrukaryrket har fått högre status, särskilt den senaste tiden. Staffan

menar att ”lantbrukare har en helt annan status idag än för 25 år sedan. Då såg folk ner på lantbrukare, men nu finns det ju Bonde söker fru, till exempel.” Lantbrukarnas gärning och villkor har fått större genomslag i det allmänna medvetandet i och med större fokus i samhällsdebatten och på TV. Detta intresse från allmänheten handlar också om att förstå mer om hur maten produceras, och inte minst att förklara detta för barn som inte har vuxit upp nära lantbruk och annars får lite kontakt med matproduktionen. Konsumenterna vill i högre utsträckning besöka gårdar, något som många gårdar bjudit in till på olika sätt och som blivit väldigt populärt. ”Det är ju mer folk på ett betesläpp än på en SHL-match”, säger Mattis i Ångermanland. Samtidigt har denna trend inte lett till att flera utbildar sig inom jordbruk, påpekar Fredrik.

Konsumenternas ökade intresse för lantbruket ger möjligheter att diversifiera försörjningen på gårdarna med aktiviteter direkt riktade till konsumenterna, som gårdsförsäljning och besöksdagar. En del av lantbrukarna i studien utnyttjade detta och upplevde att det var roligt med de sociala kontakterna, medan andra tyckte att det kostade för mycket tid och resurser, och tärde på tålmodet ibland. ”Ska du ha hem så mycket personer på din gård så går det oerhört mycket tid”, säger Sebastian. ”Det får inte vara smuts någonstans för då blir konsumenten orolig. Men kor bajsar, så är det bara. Om den inte bajsar är den död. Det ska finnas plats för alla och parkeringar, det är en stor apparat.” Dessutom finns det allt fler exempel på att grupper som är engagerade för djurens miljö och rätt, eller mot djurhållning i allmänhet, besöker gårdar. Det kan vara för att demonstrera vid kosläpp eller dokumentera hur djuren har det. Niklas berättar att ”vi har exempel där folk har kommit och så har de fotograferat i stallar, som man inte har rätt att fotografera i, och lagt ut på Djurens rätts hemsida. Vi kan gå ner nu och fotografera ur fel vinkel, vid fel tillfälle, så kan vi hitta diverse otäckheter i alla djurstallar. [...] Så det är tvetydigt. Å ena sidan måste vi vara öppna och visa vad vi sysslar med i stallarna. Samtidigt med dagens sociala medier så blir vi ju oerhört snabbt halshuggna.”

I både Skåne och Västergötland mötte vi också lantbrukare som hade stora problem med fåglar som betar på åkrarna. En hade slutat med grönsaksodling, och därmed en lönsam gårdsförsäljning av grönsaker, på grund av att fåglarna förstörde odlingarna. En annan berättade: ”Vi håller på med skydds jakt och är vid en fågelsjö. Jag är inte polisanmäld än, jag är väldigt noggrann, vi gör allt enligt alla papper, vi har dialog med Länsstyrelsen. Allt är jättegrönt, men det står fågelskådare som har direkt ont av att se på. Den biten tror jag kommer att öka... Jag bedriver ju en verksamhet annars som är väldigt okontroversiell. Det är just skyddsjakten som inte är det.”

” Jag köper alltid svenskt och tittar inte på prislappen. [...] Jag förstår jobbet bakom.

– Staffan

En del upplever att allmänhetens ökade intresse kan vara tveeggat eftersom förtrogenheten med jordbruk minskat i samhället. Niklas uttryckte det som att ”det är jättebra att folk bryr sig men man har tappat förmågan att se vad vi gör. Det är frågan, hur vi blir bättre också på att presentera vad vi gör.”

Många lantbrukare hade på olika sätt märkt av ett ökat intresse för svenska närproducerade varor. ”På Ica här har de bara Norrmejerier”, säger Mattis i Ångermanland. Sebastian i Skåne säger: ”Från konsumenter är [attityden mot lantbrukare] bättre, man vill gärna köpa svenska varor. Sociala medier är bra på det viset att man kan lägga ut att man har ekologiska eller närproducerade varor och då åker folk långt för det. [...] Jag har sagt i många år att jag tror att det kommer att komma upp sådana här små ostbutiker som finns i Danmark och Frankrike. Kött-handlare också. Det har kommit några sådana affärer här omkring och de går alldeles lysande.” Inte minst lantbrukarna själva hör till gruppen som tycker om att köpa svenskt och lokalt: ”Jag köper alltid svenskt och tittar inte på prislappen. [...] Jag förstår jobbet bakom”, säger Staffan.

Foto: Pixabay, CC0

Olika uppfattningar om ekologiskt bland lantbrukarna

Konsumenternas intresse för lantbruket innebär också mer specifikt att de ofta vill veta mer om och kunna påverka hur maten de äter produceras. Generellt gav lantbrukarna ofta uttryck för åsikten att det är rätt att konsumenterna ska styra produktionen med sin efterfrågan på olika produkter: ”Efterfrågar kunden en grej så måste du presentera det.”, säger till exempel Pontus med självklarhet. Däremot menade lantbrukarna även här att ett problem var att konsumenterna inte var tillräckligt kunniga inom lantbruk för att kunna förstå konsekvenserna av sina olika val.

Ett initiativ för att försöka göra det enklare för konsumenter att välja varor med mindre miljöpåverkan och bättre djurskyddsregler har varit KRAV-märkning och andra ekologiska märkningar, som blivit mycket mer utbredda sedan 1990-talet. Pontus menar att han skulle ställa om till ekologisk odling om han hade varit yngre och haft mer tid kvar i lantbruket, även om han inte har något särskilt intresse för det själv, eftersom det verkar bli allt större efterfrågan på det. Dock tyckte många av lantbrukarna att konsumenterna inte har tillräcklig kunskap om exempelvis varför man besprutar och verkar tro att det är en enkel sak att bara sluta. Konsumenten förstår inte att det finns många

” Eko är bara “big business”. Det har ingenting med miljö eller djur att göra.

– Melker

olika faktorer som styr om en gård ens kan bli ekologiskt certifierad, samt om den kan bli lönsam. Staffan i Skåne lyfter fram att det skulle vara svårt för honom eftersom han jobbar deltid utanför gården: ”Det är svårare att kombinera med annat jobb, om det är ogräs som måste harvas vid en viss tidpunkt, och kommer man en vecka för sent så är det bara skräp.” Han menar att även kombinationen av vilken jordmån hans olika åkrar har spelar in: ”jag har olika jordarter och ogräset gror vid olika tidpunkter... jag ser rätt så många hinder och risker med [ekologisk odling] ... om det skulle vara lite, lite bättre betalt för tiden det tar för ekologiskt ...”

Andra menar att det är svårt att ställa om ifall man odlar specialgrödor eller grödor som ska användas på ett sätt där det är viktigt att det är helt fritt från ogräs, exempelvis utsäde eller havre som ska användas för att producera glutenfritt bröd. Det skick markerna är i spelar också in. När Artur ställde om den gård han köpt 2011 från ekologiskt till konventionellt var det eftersom åkrarna hade oerhört mycket ogräs och marken var i dåligt skick. Nu höll han på med att spruta bort ogräset och tog emot slam från flera reningsverk för att få upp mikronäring och markbördighet. Han hade också dränerat om åkrarna. På så sätt hade han fått upp produktionen och sa att ”när glyfosaten tas bort och grödorna är i gång, då kan jag återvända till det ekologiska”.

En del av lantbrukarna, särskilt i Skåne, var kritiska till olika märkningar som KRAV och de krav som ställs i samband med dem. Flera av de som ingick i studien beskrev hur de av olika anledningar inte kunde ställa om till ekologiskt på grund av kraven som ställdes. Ett exempel är kravet på egen foderproduktion – Knut och Kristina i Västergötland gick kurser i ekologiskt lantbruk när de gick över till köttproduktion, men det föll på att de inte fick ihop den stora betesareal med ekologiska betesmarker som krävdes för att kunna hålla den mängd kor de

behövde för att kunna få lönsamhet i produktionen. Mattis i Ångermanland, som driver en mjölkgård där djuren lever enbart av bete hela sommaren tack vare ett system med betesrotation, menar att han inte skulle kunna ställa om sin mjölkproduktion till ekologisk eftersom hans jordar ger för låg avkastning för att odla tillräckligt med vinterfoder till djuren. Eftersom han därmed inte har tillräcklig foderproduktion för att räcka året om, kan han alltså inte ställa om till ekologisk produktion utan att dra ner på djurantalet.

Det är också en lång process att ställa om, som kräver investeringar i nya jordbruksredskap och försäljning av befintliga, dyra redskap som ger ekonomiska förluster, utöver alla kostnader för certifieringsprocessen och de årliga kontrollerna. För småskaliga lantbruk kan det helt enkelt vara för kostsamt att satsa på certifiering. Vid köttproduktion gäller det också att ha ett slakteri inom rimligt avstånd som tar emot ekologiskt kött, vilket inte är självklart, särskilt i Norrland.

Markus som odlade plöjningsfritt i Skåne tyckte att det blivit för stort fokus på ekologiskt, och menade att det plöjningsfria jordbruket var miljömässigt oslagbart, men det bygger på att han kan spruta en gång per odlingsåsong. Fördelarna är bland annat att det blir mycket mindre körande på åkern med traktor och därför mycket mindre användning av fossila bränslen, mindre utsläpp även från jordarna som inte plöjs och mycket bättre markstruktur. Han poängterade att på hans mark frodades maskarna, regnvattnet sögs upp snabbt och mellangrödorna gav mycket näring till traktens bin.

Flera av de konventionella lantbrukarna tyckte samtidigt att de som satsar på ekologiskt bara gör det för att tjäna mer pengar snarare än att drivas av genuint miljöintresse. Melker, som har ett uppenbart intresse av att ta hand om djur och mark på sin gård på bästa sätt snarare än att vinstmaximera till varje pris, kan inte tänka sig att försöka bli KRAV-certifierad: ”Nej, aldrig i livet! Det här är ett ekologiskt hållbart jordbruk garanterat. Jag är omringad av ekologiska gårdar här och det imponerar inte alls. [...] Eko är bara 'big business'. Det har ingenting med miljö eller

djur att göra.” Men konsumenterna förstår inte detta, enligt Melker: ”Det är väldigt enkelriktat: ’ekologiskt är bra, det andra är dåligt’. Ingen lyssnar på en när man säger något annat. Politikerna lyssnar inte.”

Ulrik menar att det är märkligt att ekologiska lantbrukare bara ska ge ekologiskt foder åt sina djur samtidigt som de får gödsel från konventionella djur. ”Det är bara förädlad ett steg, det är lite hyckleri”, säger han. ”Ska det vara ekologiskt, ska det vara ekologiskt, tycker jag. Då ska det vara ett kretslopp, men nu är det ju inte det.” Många lyfter också fram att konsumenterna betalar mer i affären för ekologiskt medan det inte kommer lantbrukaren till del på ett motsvarande sätt, vilket ger en känsla av lurendrejeri. Ulrik ger ett exempel på att lantbrukaren får 10 kr/kg för konventionell kyckling och 40 kr/kg för ekologisk medan konsumenten betalar betydligt mer för den ekologiska i affären, därför tycker han att ”det är lite buffel och båg, det där ekologiska.”

” Kan jag välja köper jag alltid närodlat och i säsong.

– Fredrik

Konsumenterna på landsbygden vet dock mer om problemen med ekologiskt än i städerna menar flera av lantbrukarna. Melker säger: ”Här omkring vet folk hur det är, de säljer nog inte så mycket ekologiskt i affären här.” Fredrik i Skåne menade att ”närproducerat lär bli stort framåt, eko har spelat ut sin roll. Det är så missbrukat och mycket fusk med det. [...] Gårdsbutiker här omkring går bra. Det är ett sätt att kunna bevara den levande landsbygden. Kan jag välja köper jag alltid närodlat och i säsong.” Flera lantbrukare uttryckte, som Markus, en förhoppning om att konsumenter i större utsträckning kommer att välja svenskt och närproducerat snarare än enbart ekologiskt i framtiden, och såg den ökande kontakten med konsumenter som ett sätt att uppnå det genom att kunna berätta och

förklara mer om sitt lantbruk och därmed öka konsumenternas kunskaper.

Bland dem vi intervjuat som har ställt om till eko säger dock flera att det är ett val de gjorde ”med hjärtat” och för att det kändes rätt, inte på grund av ekonomin. Katarina menar dock att andra lantbrukare som inte själva är eko verkar tycka att det är mer ”rumsrent” att säga att det är för att tjäna pengar, annars tror folk att ”man tycker att man är märkvärdig för att man har KRAV”. Kerstin som har ekologisk köttproduktion i Skåne märker tydligt av att grannarna är skeptiska till eko, men menar att hon har ställt om för att hon tydligt tycker sig ha sett negativa effekter av de omkringliggande gårdarnas besprutning, inte minst på fiskar som dött i deras lokala vattendrag. Niklas påpekade att när hans föräldrar ställde om till ekologiskt var det kontroversiellt och udda, men det har blivit mer och mer normalt. Hans marker var av väldigt dålig kvalitet och väldigt mullrika. För att få ekonomi på lantbruket var både det ekologiska merpriset och miljöersättningarna för biologisk mångfald avgörande.

Martin är tydlig med att han har ställt om sin mjölkproduktion till eko enbart av ekonomiska skäl, trots att han är skeptisk till flera aspekter av det. Han var orolig att det annars inte skulle vara lönsamt när ytterligare regleringar mot bekämpningsmedel är på väg: ”Främsta drivkraften var att sprutavståndet ökar och ökar, och att det är tal om att Roundup [glyfosat] ska bli förbjudet. Då känns det inte som att det är någon idé längre.” Han menar dock att det inte är så bra ur djurvälståndssynpunkt att plötsligt ställa om kor som är avlade för att mjölka så mycket som möjligt till ekologiskt foder, med stränga begränsningar på mängden kraftfoder man får ge: ”Min veterinär skrek rakt ut och ville nästan inte vara kvar här, hon tycker att de blir undernärda. Och det ligger väl något i det”.

Ekologiska certifieringar tycks alltså vara trubbiga verktyg för att uppnå större miljö- och djurvälståndsfördelar när de möter en verklighet med olika förutsättningar. Lantbrukarna som har konventionell produktion kan vara allt ifrån mycket storskaliga med intensivt lantbruk och

besprutning 10–12 gånger per år till småskaliga jordbruk som skulle kunna certifieras men inte har råd eller möjlighet, eller jordbruk som besprutar åkrarna enstaka gånger vid behov. På samma sätt finns det många olika slags lantbruk som är ekologiskt certifierade och alla drivs inte självklart av en större omsorg om djuren än konventionella lantbruk. Många lantbrukare vi talat med tycker att denna trend, att konsumenterna i allt större utsträckning är beredda att betala mer för mat som är producerad på bästa möjliga sätt, kunde kanaliseras på bättre sätt än via dagens certifieringar som de tycker gynnar handeln snarare än producenterna och konsumenterna. Många lantbrukare betonade även att det svenska lantbruket jämförelsevis redan är både djurvänligt och miljöanpassat, men att de måste konkurrera med billigare import som produceras med mer antibiotika, med bekämpningsmedel som är förbjudna i Sverige och med dubbla antalet grisar i stallarna.

Klimatförändringar och åtgärder för att hantera dem

Intervjuerna visar stor spridning i böndernas egna iakttagelser och förhållningssätt till klimatförändringar. Lantbrukare med olika pro-

duktionsinriktning och i skilda delar av landet gjorde påtagligt olika observationer kring klimatförändringar på den egna gården och hade olika tankar på om, och hur, man kunde anpassa sig. Kunskapsnivån var också olika: medan vissa knappt var insatta alls i problematiken kring varför det blir en uppvärmning var andra mycket pålästa. Folke i Ångermanland: ”Jag tänker oerhört mycket på det och känner mycket väl till problematiken. Vi kommer att påverkas mycket i Norrland...” De flesta låg någonstans mittemellan dessa ytterligheter.

De allra flesta hade ändå uppfattningen (hösten 2017 och våren 2018) att klimatet har förändrats på ett sätt som påverkar den egna gården. Det vanligaste var att man såg att odlingssäsongen blivit längre, vintrarna varmare och att nederbörden har ökat. Medan vissa pekar på att sommaren är regnigare, nämner någon istället torrare vårar. Ökande oförutsägbarhet i vädret nämndes av många. Vissa ville betona att det verkligen var en större klimatförändring, andra betonade att det snarare var fråga om vädervariationer.

Många beskrev att odlingssäsongen på den egna gården blivit längre. Melker i Västergötland sade: ”Klimatet märks av, det har blivit längre växtsä-

songer. [...] Vi släpper ut korna jättetidigt [...] Förr var det rätt tidigt att släppa ut 10:e maj, nu är det alltid sista dagarna i april eller 1:a maj. Om växtsäsongen blir längre är ju det positivt, men långa blöt- och torrperioder blir jobbigt.” Hans i Skåne gjorde en snarlik observation: ”Nu börjar det en och en halv vecka tidigare på våren. Förut skulle allt vara inne sista oktober och maskinerna rengjorda, sedan frös det, och frosten kom i omgångar sedan. Nu är det ljummare och kålen kan stå ute i november och till och med växa lite om det är varmt nog... Ett år skar vi sista kålen 20 december.” Längre odlingsäsong i sig är främst positivt, men än så länge har den inte haft någon större påverkan, menade Gunnar: ”Klimatförändringen märker vi absolut av. Det har blivit tidigare vår, det går att köra längre på hösten. Det är inget snack om det. Det blir lite längre säsong, och därför lite mer produktion. Men inte så mycket att det är viktigt.”

Ett varmare väder skapar också problem i jordbruket. Harry kommenterade att det inte längre blir någon riktig tjäle där de bor i Västergötland och att man därför inte kan köra med traktorerna när marken är för kladdig tidigt på våren – nu måste man höstplöja istället för att vår-

plöja. Gunnar pekade också på tjälens betydelse: ”Vi måste ha tjälen, den lyfter upp jorden efter jordpackningen som maskinerna gjort.” Eftersom det inte fryser på vintern rinner det i dräneringsrören hela vintern, säger Jörgen. Det gör att markerna torkar upp snabbare på våren och vårbruket blir kortare. Utan ordentlig tjäle kan odlingsäsongen faktiskt bli kortare, trots att det blir varmare, menade Björn: ”Om man inte kommer ut tidigare på våren kan odlingsäsongen bli kortare här. Man kommer att kunna odla andra grödor, det vore kul att odla majs, men det är osäkert hur det kommer att bli.” Lisa och Bengt-Erik nämnde ett annat problem med att det blir varmare – att det blir fler skadedjur som inte dör under vintern, liksom att det kommer fästingar, och tillägger: ”Hoppas att det är cykliskt och inte en bestående förändring.”

Oväntade inslag i vädret har blivit vanligare enligt många. Hösten 2017 då intervjuerna i Skåne gjordes hade varit ovanligt regnig, vilket Pontus beskrev: ”Den här hösten som har varit nu, det har regnat och regnat och regnat hela tiden, det har satt käppar i hjulet för många...” Han förklarar att det påverkar olika grödor på olika sätt, sockerbetorna må vara svåra att ta upp när det regnar hela tiden, men de håller sig

i alla fall i marken utan att bli förstörda, medan potatisen blir förstörd när den står i vatten länge. Pontus uttryckte att för mycket regn är värre än torka: "När det regnar för mycket, det kan man ju inte reglera... är det torrt kan man ju vattna, det är inga problem, men är det för vått, ja det är det värsta som finns." Det är värt att notera här att hösten 2017 följdes av en ovanligt torr och het sommar 2018, och hade intervjuerna gjorts efterföljande höst hade de säkerligen dominerats mer av oro kring torka.

De flesta jordbruksföretagen vi intervjuade förberedde sig inte på en klimatförändring som ställer krav på andra grödor eller på specifik teknisk utveckling på den egna gården. Lantbrukarna uttryckte inte heller oro för att klimatförändringarna ska kullkasta gårdens produktionsförmåga. Istället sågs dessa förändringar som en av de många föränderliga faktorer de måste ta hänsyn till och anpassa sig efter, liksom nya regler, förbud eller förändrade önskemål från konsumenterna. Många hade ett reaktivt sätt att resonera om klimatet, de avvaktar och är inställda på att göra de förändringar som behövs, när de behövs: "Skogsmänniskorna säger att man ska ställa om skogsbruket för det kommande klimatet. Men jag tycker inte om att planera så där för hur det kan bli, man kan inte veta det. Jag tror man ska anpassa sig efterhand. Låt naturen sköta det här", sa Greger.

Det fanns ändå de som analyserade riskerna och planerade för en kommande klimatförändring: "De säger att det blir häftigare svängningar med klimatförändringen. Det kan bli torrt en månad, sen stänker det en månad... Det blir viktigt att ha bra avrinning, bra kalkning, bra struktur på jorden. På vår gård tål vi torka men för mycket vatten är en risk", sa Nina och Lars som driver en växtodlingsgård i Skåne. Vissa uttryckte ett slags mental beredskap för verkliga, större och bestående förändringar och såg sina satsningar i det ljuset: "Det är klart att man tänker på det, det är jättehemskt om man inte kommer ut med tröskan på hösten om man har spannmål, men jag tror att det är därför vi måste satsa på eko, det är ju som en liten, liten krockkudde att falla tillbaka på", sa Cecilia.

De intervjuade visade genomgående ett lågt intresse för att ställa om lantbruket för att minska dess klimatpåverkan. De flesta var medvetna om att kött- och mjölkproduktionen har pekats ut som särskilt klimatskadlig, men många menade att vi måste värna den svenska produktionen och att jordbruket inte är så klimatskadligt som det framstår i den allmänna debatten. Flera uttryckte åsikter som gick ut på att så länge människor flyger på semester för nöjes skull så ska inte matproduktionen behöva ta på sig bördor för klimatomställning. Överlag tycks diskussionen i samhället kring matproduktionens klimatpåverkan främst ha skapat en defensiv hållning hos lantbrukarna, som upplever sig redan hårt pressade från många andra håll.

” Jag tror man ska anpassa sig efterhand. Låt naturen sköta det här.

– Greger

Det är en påtagligt disparat bild som växer fram ur intervjuerna kring iakttagelser, erfarenheter och förväntningar på klimatförändringarna. Det är inte bara variationerna mellan olika delar av landet som ger olika effekter av klimatförändringar utan också den specifika miljön inom varje region; "mikroläget", storleken på gården, lokala väder- och temperaturförhållanden, brukningsätt, maskinpark, val av grödor samt brukarens kunskaper och preferenser, vilket visar hur specifikt ett jordbruksföretag är. Intervjuerna pekar därför mot betydelsen av systematisk kunskapsuppbyggnad på gårdsnivå av hur klimatförändringar påverkar det egna lantbruket och vilka insatser som kan behövas i takt med att klimatförändringar ger nya förutsättningar.

Lantbrukshushållens strategier

De lantbruk som är kvar sedan 1990-talet har hanterat både de ovan diskuterade förändringarna i lantbrukets olika förutsättningar samt gårdens unika situation på olika sätt för att skapa lönsamhet (eller för att kunna bo kvar på gården även när företaget inte går med vinst varje år). Vi har frågat de hushåll som ingått i intervjustudien hur de har resonerat kring strategier för gården och hushållets försörjning och har därefter kategoriserat dessa i åtta olika kategorier, som vi diskuterar mer utförligt nedan. Kategorierna är dock delvis överlappande och många hushåll använder flera olika strategier och skapar sina egna unika brukningsätt och portföljer av försörjningsaktiviteter som fungerar just för dem. Inom lantbruksforskningen har det gjorts olika ansatser att kategorisera jordbruket, men våra kategorier utgår enbart från de strategier som nämnts i våra egna intervjuer.

När vi skriver om strategier menar vi både de val lantbrukarna gör utifrån de förutsättningar som finns på gården och de val de gör i relation till förändringar i omvärlden. Det kan till exempel vara prisförändringar, ändrade regler och stödformer eller plötsliga händelser som torka, brand eller olycka. Annat som spelar in är den egna situationen, till exempel ålder, ork, sjukdom, att man tröttnat på något eller fått en ny idé eller ny kunskap. Strategier ska alltså tolkas brett och inte som strikt logiska och rationella resonemang – handlingsutrymmet kan också vara starkt begränsat. Det kan även finnas ett gap mellan att vilja satsa på en viss strategi och att faktiskt lyckas göra det, medan andra beslut ”bara blir” utan att det ligger strategiska resonemang bakom. Strategier är inte heller alltid lyckosamma eller ens strategiska i längden – utfallet kan bli oönskat. Med detta sagt resonerade många lantbrukare i intervjuerna utförligt kring motiven bakom de olika val de gjort på gården och kunde ofta prata om olika strategier som de trodde på eller inte, och varför de skulle passa just dem och deras gård (eller inte). Deras reso-

nemang är intressanta att lyfta fram och belysa för att förstå mer om lantbrukets förutsättningar och utmaningar.

Satsa på stordrift och rationalisering – ökad arbetsproduktivitet och bulkproduktion

En av de vanligaste strategierna är att storleksrationalisera verksamheten, vilket också kan ses som den strategi som tydligast varit understödd av den svenska jordbrukspolitikerna alltsedan det jordbrukspolitiska beslutet 1947. Utvecklingen från många små gårdar till några få stora har präglat samtliga regioner. De som satsar på stordrift och rationalisering har fokus på att utnyttja stordriftsfördelar och att växa genom strategiska investeringar i exempelvis mark, byggnader och teknik i syfte att maximera produktionen (per insatsmedel, per ko och så vidare). Det är viktigt för dem att pressa priset och då är arbetsproduktiviteten viktig, särskilt då de ofta har anställda och varje arbetad timme är dyr. Dessa lantbruk strävar i regel efter att använda den senaste tekniken och är uppmärksamma på att köpa insatsmedel och sälja skörden vid bästa tillfälle. För att kunna sälja på börserna i Chicago eller Paris är det nödvändigt att ha en egen tork. Både Artur och Philip som satsar på bulkproduktion betonar det.

Lantbrukarna i denna grupp är också noga med att utnyttja maskinerna så många timmar som möjligt. Det är därför viktigt att optimera antalet hektar som brukas i förhållande till maskinparken. Philip säger med stolthet att deras maskiner ”började först och slutade sist i trakten”.

Vissa i denna grupp ser sig som företagare i allmänhet och markerar en viss distans till en identitet som ’bonde’. Martin menade att lantbruket måste frigöra sig från att vara ett särskilt slags företagande där känslomässighet och sentimentalitet hindrar lönsamheten: ”Vi måste ta

Foto: Mark Harris

nästa steg och klippa banden helt till familjejordbruket, det är min syn på det. [...] Jag tycker det ska bli stort som fan och rationellt”, säger han. Samtidigt påpekade lantbrukarna också att det inte bara är lönsamheten som driver på rationaliseringen, utan även behovet av att få till gårdar som ger en rimlig arbetsbörda: ”Det är en tråkig utveckling, men jag tror att min generation inte vill jobba som farsan gjorde. Det är ett annat tänk nu för tiden, man vill vara ledig lite också”, säger Ulrik som är småbarnsförälder och växtodlare i Västergötland. I större företag kan man anställa både sig själv och ytterligare arbetskraft i företaget. Förutom möjlighet till semester så innebär det att alla sociala avgifter kopplade till tjänst är omfattade.

Strukturomvandlingen har inneburit att rena växtodlingsgårdar utökat sina markarealer dramatiskt. Pontus i Skåne beskriver: ”Du kan inte livnära dig på lite spannmål, så funkar det inte idag. Idag är det 500 hektar som gäller, minst”. Staffan, också växtodlare i Skåne, förklarar: ”Det krävs areal för att kunna ha maskiner och investera. Det är viktigt att man inte halkar för långt efter med maskinerna.” Mängden tillgänglig odlingsmark i bygden är ofta den begränsande faktorn för hur stora växtodlingsgårdarna kan bli – även i Skåne. De största gårdarna har ofta köpt upp eller arrenderat mark långt från

hemgården, men avståndet begränsas dock av att maskiner måste transporteras mellan fälten. Fredrik i Skåne beskriver hur han planerat för att optimera verksamheten och hitta balansen mellan storlek på maskiner, antal hektar och hur långt ifrån varandra fälten ligger: ”Vi har arbetat för att ligga på den här nivån i 7 år och har investerat och planerat efter det. Ytterkanterna är utspridda 5 mil.” Philip säger att de inte vill utöka arealen de brukar för ”det skulle kräva en annan maskinpark”. De utnyttjar den de har nu optimalt, menar han.

Flera av lantbrukarna beskriver det också som att de sett sig tvungna att storleksrationalisera snarare än att det var något de tyckte i grunden var eftersträvansvärt. Några påpekade även att det kan finnas gränser för hur mycket man bör rationalisera: ”Till slut kan det bli för stort, det går till en viss gräns men sen blir det för mycket. Man ska klara av det också. Det blir inte effektivt bara för att det är stort”, säger en växtodlare i Skåne. Lantbrukarna menar också att utvecklingen som den har varit, med stora investeringar och risker samt små marginaler, kommer att göra att få vill ägna sig åt lantbruk i framtiden. Sebastian säger: ”Jag tror att det är ytterst få som kommer att leva på lantbruket enbart i framtiden”, och hans fru Sofia fyller i: ”Inom lantbruket har man piskan på ryggen för att det verkligen ska funka men det blir ändå inte jättemycket pengar. Det är väldigt stora pengar och väldigt mycket som kan förloras om det inte blir rätt, till exempel om man inte tröskar rätt.”

” Du kan inte livnära dig på lite spannmål, så funkar det inte idag. Idag är det 500 hektar som gäller, minst.

– Pontus

En landsbygd utan mindre lantbruk får olika negativa konsekvenser enligt flera av lantbrukarna. Bosse i Västergötland tycker att det är sorgligt att strukturomvandlingen i bygden medfört att många mjölkgårdar har lagts ner, trots att de i hans ögon egentligen borde varit bärkraftiga. Grunden för landsbygdens ekonomi

kretsar runt mjölkgårdarna anser han – försvinner korna försvinner veterinärerna, seminverksamheten och brukandet av mindre lämplig jordbruksmark för vall och bete.

” *Det är väldigt stora pengar och väldigt mycket som kan förloras om det inte blir rätt.*

– Sofia

Alla lantbrukare som satsar på stordrift är dock inte lika fokuserade på ekonomisk maximering av produktion och produktivitet. Bosse som har mjölkkor beskriver hur han har satsat på stordrift men inte på att pressa ut den sista procenten av lönsamheten ur gården, som han borde göra enligt rådgivare och rådande norm. Han menar att det gäller att göra ekonomiskt baserade kloka val för att optimera produktionen på ett sätt som också är långsiktigt hållbart. Han betonar att det inte alltid är rätt att maximera produktionen, de sista procenten insatsmedel som läggs kan vara det som görs att korna slits ut i förtid medan det genererar ganska liten extra utdelning, och kanske till och med mindre

Foto: Pixabay, CC0

produktion långsiktigt. Hans kor ligger bland de bästa i regionen i produktion, menar han.

Att satsa på bulk och stordrift behöver inte heller utesluta att man värnar om miljöfrågor. Philip, som inte sökte några miljöersättningar, för att kunna vara flexibel i sitt brukande, berättade att de ansträngde sig för att köpa gödning med så lite kadmium som möjligt, de köpte stallgödsel från andra för att värna om markbördigheten och de bytte mark med andra för att få bättre växtföljd. Om blommorna som de sådde in längs lähäckar och kantzoner för att uppmuntra insekter säger han: ”Det tar inte så mycket tid att så in det där, och så ger det den där härlighetseffekten också.”

En aspekt av att pressa ned kostnaderna vid stordrift som flera lantbrukare var skeptiska till var att ta in gästarbetare från utlandet, vilket vissa gör. Melker menar att det påverkar hela bygden negativt när det bara är gästarbetare på de stora gårdarna: ”De hejar inte ens... De som jobbar där är litauer som bor i en gammal fabrikslokal, de står utanför och röker och pissar. Det är inte trevligt, de är inte en del av samhället. De bara jobbar här, sen åker de hem igen, så kommer det någon annan.” Bosse är stolt över att ha anställda med avtalsenliga löner och menar att ”det är en skam att arbetare bor i husvagnar vid gödselstacken”. Andra är nöjda med möjligheten, som Nils och hans bror som haft 30 olika personer från Lettland som jobbat hos dem under 12 år. Roland som odlar grönsaker har polska gästarbetare, men han vill inte öka sin areal och produktion, för då kan de förlora det där familjära som de har nu, med att grillas om kvällarna tillsammans. Han är gift med en polska, kan tala polska och en del av de som kommer är hans släktingar.

Satsa på kostnadseffektivisering – optimera input vs output

Ett annat sätt att vara ekonomiskt effektivt är att fokusera på att minimera 'input' i ekvationen ”output minus input”. Lantbrukarna i den här gruppen har oftast mindre gårdar och mindre möjligheter att investera. De har istället fokus

på att försöka hålla kostnaderna nere och är produktionsinriktade, men inte lika benägna att investera lika kostsamt som de i stordriftsgruppen. De bryr sig mindre om arbetsproduktiviteten eftersom de mer sällan har anställda utan ser arbetet på gården som en livsstil snarare än att varje timme räknas. De menar ofta att kostnaderna för att maximera produktionen de sista procenten är för höga, både ekonomiskt och för djuren/naturen som ska "hetsas" till att producera maximalt. Många anser att det är mindre stress även för lantbrukaren att inte fokusera på maximering.

En mjölkgård i Västergötland som drivs av Melker och Mona har tydligt en strategi om att begränsa utgifter, och är även sinnebilderna av ett klassiskt familj jordbruk. De har drygt 40 kor och ser sig själva som att de inte tillhör normen för hur dagens lantbruk "bör" fungera. Melker säger lite sarkastiskt: "Det är ingen som lyssnar på en sån här gammal bonde, det ska vara en ung 30-åring med en nybyggd robotladugård med en massa skulder och nya maskiner, det är något att lyssna på." Melker och Mona är iögonfallande självförsörjande och självständiga – de är inte med i ko-kontrollen, sätter samman foderstaten själva och tar eget utsäde. De förlitar sig på sin egen kompetens, inte på rådgivare och

säljare. De har båda arbetat på gården hela sitt liv, aldrig lönearbetat utanför och har tagit ut blygsam lön från lantbruksföretaget. De ser istället en låg skuldsättning som sitt pensionssparande, alla tillgångar är så att säga uppbundna i gården. Melker beskriver hur vissa andra bönder oroar sig för minsta fluktuation i mjölkproduktionen och försöker maximera allt genom att till exempel inte låta korna vara ute om det är lite för varmt för att korna kanske mjölkar sämre då. "Men låt dem göra det, då!" utbrister Melker. "Det vore jobbigt om man skulle försöka maximera hela tiden."

” Det vore jobbigt om man skulle försöka maximera hela tiden!

– Melker

Mattis i Ångermanland har låg belåningsgrad på sin gård och gör små investeringar i maskiner. Inkomsten från de 20 korna har kompletterats med lönearbete i skogsbruket vintertid i den omfattning han tyckt behövs, och hans fru har ett arbete utanför gården. Hos Mattis finns inget av den stress och det uppjäktade tempo som främst de skånska och västgötska växtodlarna

berättar om. Han menar dock att hans strategi kan ge liknande resultat som stordriften: ”Det var några här som hade 300 kor och de gick i konkurs. De drar på sig stora lån och så ska banken styra allt. Jag tror inte de har det bättre eller tjänar mer pengar, men sen har väl fastigheten ett större värde, men det har du ju ingen nytta av. Om man har stort måste man ju ha större maskiner, fler anställda och investera mer. Den egna uttagna lönen blir kanske inte högre. Jag kan köpa det jag behöver och har det bra med det. Det blir en hets att vara modernast, störst och bäst. Jag har bland de högst avkastande djuren i Ångermanland. Det beror på bra skötsel [vilket är möjligt eftersom han har så få kor]. De låg på 12 000 kilo [mjölk/ko/år] i fjol, trots ganska dåligt foder.”

Några av lantbrukarna som satsar på stordrift uttryckte, som vi beskrev ovan, att gårdar med mindre familjejordbruk baseras på sentimentala värden och inte är tillräckligt lönsamhetsinriktade – lantbrukarna på dessa gårdar ser i sin tur ibland på stordrift med viss olust. Knut och Kristina, som drivit en mindre mjölkgård men nyligen ställt om till köttproduktion, beskriver hur de besökte en yngre grannes nybyggda broilerstall: ”De producerar 240 000 broiler var sjätte vecka. [...] Det är en ren industri, du kan ju lika gärna jobba på Volvo. [...] De gick in varje morgon och plockade upp döda kycklingar. Det är klart, det är inget för djurintresserade, det är industri.”

Skaffa sig större inflytande på priset för produkterna

Denna strategi går ut på att försöka ta kontroll över prissättningen på de egna produkterna på olika sätt. Det kan ske genom att inrikta produktionen mot sådant som kan säljas på en mindre marknad med köpare som är beredda att betala mer för exempelvis hög kvalitet eller ovanliga grödor. Exempel på detta är garanterat glutenfri havre eller högkvalitativt specialfoder för tävlingshästar, men även ekologisk produktion är ofta förknippad med högre eller i alla fall mer stabilt pris för producenten. Strategin kan också innebära att investera i att kunna lagra

spannmål för att sälja när priset är rätt (vilket som vi beskrev ovan kan kombineras med bulkproduktion).

Ulrik som producerar utsäde har tillsammans med sin bror byggt ett renseri och på så sätt tagit kontroll över kedjan från odling till färdig utsädesäck. Pontus köpte en grossistfirma och kontrollerar nu hela ledet från gården till butiken av lösviktspotatis, vilket ger bättre marginaler trots att han inriktat sig på helt vanliga potatissorter. Andra exempel är att föda upp sina köttdjur långsamt och på gräs, för att kunna ta ett merpris för naturbeteskött. Detta satsade kooperativet i Ångermanland på, men också en av dem vi intervjuade i Västergötland. Denna strategi kan även inkludera en satsning på vidareförädling av produkterna. Exempel på detta från intervjuerna är att köpa utrustning för att kunna förpacka grönsaker, eller ordna med egen ostproduktion.

” Gör man något som alla andra gör tjänar man inga pengar.

– Fredrik

Många lantbrukare pratade om att försöka hitta en egen nisch som kan utnyttjas för att kunna ta lite högre priser än de ofta hårt pressade världsmarknadspriserna. Fredrik menar att ”gör man något som alla andra gör tjänar man inga pengar”. Han är nöjd med att han och hans affärspartner upptäckt en efterfrågan på en viss typ och storlek på förpackning av hästfoder och byggt en egen maskin som kunde tillverka sådana balar, vilket har gett bättre vinst än om de sålt samma balstorlek som de flesta andra. Klara beskriver hur hon och hennes partner hittat en nisch med en särskild sorts kor som ser lite annorlunda ut och därför sticker ut. Turister som kör förbi och ser dem tycker att de ser häftiga ut och en restaurang i närheten har börjat köpa deras kött och skriver ut att det kommer från deras gård. De säljer även köttlådor på sociala medier och Klara menar att just det faktum att korna ser annorlunda ut gör att konsumenterna kan tänka sig att betala mer för köttet.

Många av lantbrukarna pratade om att nischas sig, men hade inte kunnat göra slag i saken av olika anledningar. Folke pratar mycket om att akvaponi ”är det senaste” och kommer bli mycket lönsamt, men menar att han är för gammal för att ge sig in i det nu. Andra kunde inte få tag på marken som krävdes för en specialisering eller vågade inte ta lån för att satsa på förädling.

Sälja direkt till/samarbeta med konsumenter

Denna strategi går ut på att själv stå för hela produktkedjan fram till egen försäljning till slutkonsument, genom exempelvis försäljning på gården, via torghandel eller internet. Det kan ske helt utan extra förädling av produkten, exempelvis genom att sälja nyskördade grönsaker direkt till konsument, men också via egen förädling, exempelvis vid egen ostproduktion. En del som inte har råd eller möjlighet att förädla själva väljer ändå att köpa tillbaka sin produkt efter olika nivåer av förädling och sälja den själv (exv. att köpa tillbaka sitt eget kött eller låta göra korv på köttet och sedan sälja dyrare själv). Strategin kombineras ofta med olika sätt att nischas

sig så att produkten som säljs direkt till konsument framstår som att den har ett mervärde (som exemplet med Klaras köttdjur ovan visade), dock kan även det faktum att konsumenten har direktkontakt med lantbrukaren uppfattas som ett mervärde i sig. Denna strategi har tagit ännu mer fart bland lantbrukarna i Sverige efter att intervjuerna gjordes 2017–2018, särskilt i och med Reko-ringarna som kommit väldigt starkt under 2018–2019. Även olika sätt att samarbeta med konsumenterna, som exempelvis andelsjordbruk, har vuxit.

Att sälja sina varor direkt till konsument ger möjligheter till större vinster och har blivit mycket lättare via sociala medier. Knut och Kristina i Västergötland vars grannar byggt gårdsslakteri och sålde köttet själva tyckte dock att folk inte verkade vilja betala för hur dyrt köttet blir med småskaligt slakteri. Sebastian och Sofia har också haft tankar på att sälja köttlådor, men pekar på att det blir svårt att sälja allt kött: ”Varenda konsument vill ha oxfilén och ingen vill ha kalopsköttet.” Greger sa att de flesta tar alldeles för lite betalt för köttlådorna, i alla fall om man vill ha kostnadstäckning. Klara som sålde köttlådor till bra vinst tyckte att det

” Varenda konsument vill ha ox-
filén och ingen vill ha kalopsköttet.

– Sebastian

var trevligt att träffa kunderna och uppfattade det som en rolig del av arbetet. Hon hade även skapat mervärde för kunden genom att ta fram och trycka upp en liten receptbroschyr som hon skickade med lammlådorna, då hon via kontakten med konsumenterna upptäckte att många inte riktigt vet hur de ska tillaga lamm.

Ställa om till en mindre arbetskrävande produktionsinriktning

Denna strategi går ut på att dra ner på sin arbetskraftssatsning och kan ha olika orsaker och motiv och kombineras med andra strategier för att uppnå olika resultat. Att exempelvis gå från mjölkproduktion till köttdjur kan vara en reaktion på att mjölkproduktionen upplevs som alltför arbetskrävande och ofta inte går med tillräcklig vinst på mindre gårdar. En sådan omställning sker ofta när lantbrukarna upplever att de måste göra ett vägval och antingen investera i nya dyra ladugårdar och ny teknik eller ställa om till en annan inriktning. Att ställa om från djurhållning till enbart växtodling är också ett sätt att radikalt minska mängden arbete som gården kräver och kan ge möjlighet att ta jobb vid sidan om lantbruket, att uppleva större frihet eller få bättre lönsamhet. En omställning till växtodling från djurhållning kan också innebära möjligheter att bruka en större areal och samtidigt få mer ledigt på vintern. Att minska arbetsbördan innebär alltså inte automatiskt en nedtrappning på ambitionsnivån, det kan istället vara att man vill nischa sig, satsa på förädling eller någon av de andra strategierna. Andra motiv kan vara att slippa ha anställda, eller mer personliga överväganden som att man har tröttnat på en viss inriktning, vill testa något nytt eller satsa på något annat vid sidan av lantbruket som kräver tid. Det kan också bero på sjukdom, hög ålder eller andra uppkomna hinder till att fortsätta med tidigare arbetsintensitet.

Den stora omställningen som många gårdar i Sverige gjort sedan början på 1990-talet är att ställa om från mjölkgård till antingen köttproduktion (om det finns mycket betesmarker) eller till enbart odling. Omställningen ger många fördelar, som att man blir mycket mindre bunden av mjölkningstiderna morgon och kväll och behöver arbeta färre timmar. Knut beskriver vilken skillnad det blivit i deras liv sedan de ställt om till köttdjur: ”Ja, det är inte de fasta tiderna längre. [...] Nu har vi 7 barnbarn och vi kan åka på deras fotbollsmatcher. Sommaren är helt annorlunda nu och även på vintern är vi mer flexibla.” Det som triggar omställningen kan vara både dålig lönsamhet och att byggnaderna börjar bli slitna och man skulle behöva ta stora lån för att investera i nytt. Knut beskriver: ”Det har varit tungt när mjölkpriset har varit lågt de sista åren [...] Sen blev det så nerslitet ifjol och då stod vi i ett vägskäl.” Kurt i Ångermanland beskriver att de stod inför samma vägval och att alternativet till att lägga ner mjölkproduktionen hade varit att bygga nytt stall med mjölkrobot: ”Det hade fordrats att ett av barnen var med på det. Det är ohållbart för oss att bygga det själva. Vi sålde våra kalvar till några som hade sina söner med i driften och då är det ju annorlunda.” Sebastian och Sofia i Skåne tog ett liknande beslut 2009 att sluta med mjölkproduktion eftersom inget av barnen var intresserade av att ta över: ”Vi kände oss färdiga med det ... och är nöjda med beslutet.”

Medan vissa av lantbrukarna tyckte att det var en lättnad att sluta med mjölkproduktion har andra upplevt att det varit ett tungt beslut att behöva ta och en stor sorg att lägga ner. Många förknippar det med en bitterhet över att det är så svårt att få lönsamhet kring mjölkproduktion. Birger och Lena i Skåne slutade med mjölkkororna och ser sig inte längre som lantbrukare, de har båda tagit arbeten utanför lantbruket, men bor kvar på gården. Birger driver växtodlingen enbart för att sälja allt till en biogasanläggning och reflekterar hur det påverkat självbilden: ”Visst är det en besvikelse. Vi trodde att det var fint att producera livsmedel. Vi satsade stenhårt på mjölken, sen när vi tappade det så var vi inte riktiga bönder längre. Vi hade en dröm som sprack och då sprack glädjen med det också.

” Vi satsade stenhårt på mjölken, sen när vi tappade det så var vi inte riktiga bönder längre. Vi hade en dröm som sprack och då sprack glädjen med det också.

– Birger

Vi vill inte känna oss som bönder längre, vi hör inte dit, men vi har det bra här. Vi klev ur jordbrukarsammanhangen.” För Klara kändes det väldigt jobbigt att inte fortsätta med något som gått i släkten i flera generationer, men hon beskriver samtidigt lättnaden över att slippa den ekonomiska bördan med alla stora investeringar som krävdes för att fortsätta med mjölkproduktionen: ”Man vill inte dra på sig några jättelån. [...] Tack och lov att vi inte gjorde det.” Flera av dem vi intervjuat som slutat med mjölkproduktion för flera år sedan beskriver att beslutet först kändes jättejobbigt, men att de sedan har varit nöjda.

Att sluta med djurproduktion och gå över till enbart växtodling kan vara ytterligare ett steg i riktning mot ett mindre arbetskrävande lantbruk, liksom att odla en mindre arbetskrä-

vande gröda. Staffan som gått över till enbart spannmålsproduktion beskriver att han ogillade bundenheten med att ha djur och behöva åka hem och mjölka hela tiden. Vid ett tillfälle var han på en lantmässa och var tvungen att åka hem till mjölkningen precis när något roligt skulle hända, då kände han plötsligt att det var nog: ”Jag kände att det är inte värt det. [...] Jag ångrar inte någonting, livet är mycket lättare och man är mer fri nu.”

Diversifiera utifrån marken och resurserna på gården

Strategin går ut på att utnyttja gården och dess marker, djur, hus, maskiner och lantbrukarens kunskaper till något utöver själva lantbruket. Maskiner utnyttjas ofta exempelvis för entreprenad som snöröjning och grävning, eller för snickeriarbeten. Knut berättar att de

” Jag ångrar inte någonting, livet är mycket lättare och man är mer fri nu.

– Staffan

Foto: Jenny Svensmås-Gilmer, SLU

har köpt en väghyvel sedan de lade ner mjölkproduktionen, och han skottar även snö sedan många år. Även Fredrik i Skåne tycker att snöröjning är ett bra komplement under vinterhalvåret, då det är mindre att göra på gården.

Kurt i Ångermanland satsar på olika kringaktiviteter, som att ta emot små grupper via olika föreningar som vill få vara med på syltning och saftning, och guidar lite i naturreservatet som finns intill. Han funderar också på om det vore en bra idé att bygga några torp att hyra ut till stadsbor som vill leva lite enkelt, som får lov att hugga ved och sådant, eller bygga attefallshus att hyra ut under jaktsången. Kurt tycker att själva ägandet av mark i sig är en resurs och att man måste vara fri i tanken att göra det bästa av det – genom skogsbruk, jordbruk eller turism exempelvis – ”Man får inte vara för fast i gammalt tänk och enbart fokusera på ett sätt att använda marken.” Ett annat exempel på detta är en gård som gjort ett hjorthägn och nu sålde ”jaktupplevelser”. Folke lyfter fram just möjligheten att använda gamla lador som en stor fördel med idén om akvaponi.

Olika former av besöksverksamhet där turister kommer till gården för att ”bo på lantgård”, eller uthyrning av stugor, kom på tal i flera av intervjuerna. En möjlighet som ökat de senaste åren är så kallad ”grön omsorgsverksamhet” – där personer i behov av mental eller fysisk rehabilitering eller lugn och avstressande miljö kan bo på gårdar på landet som en del av vård eller omsorg. Kristina och Knut menar att andra har sagt till dem att de borde ta emot folk på gården eftersom de bor fint och är sociala som personer, något som de funderar på att göra. Sofia menar att hon också är positiv till sådant: ”Ja, absolut, det är roligt att jobba med människor, jag är för social för att bara gå hemma.” Folke, som bor nära en omtyckt vandringsled, funderar på om de kunde erbjuda barnvakt till föräldrar som vill vandra en bit utan småbarnen. Utöver Kurts verksamhet för föreningar som beskrevs ovan hade dock inga andra av de vi intervjuat konkreta erfarenheter av att ta emot turister på gården.

Ha andra inkomstkällor till hushållet, frikopplade från gården och lantbrukdriften

En vanlig strategi för att kunna driva gården vidare har varit att lantbrukaren själv eller en eventuell partner tagit arbete utanför gården. Detta är särskilt vanligt på växtodlingsgårdar som varken ger sysselsättning året runt eller tillräckliga inkomster. Denna strategi har fördelen att man diversifierar inkomsterna och kan luta sig mot en inkomst som inte har med gården eller lantbruket att göra. Blir det ett svårt år eller att gården går dåligt kan den andra inkomsten bli viktig. Katarina, vars man jobbar utanför gården, bekräftar: ”Det är skönt att ha en stabil månadslön som kommer varje månad.”

Arbete vid sidan om lantbruket har ibland gått hand i hand med att dra ner på arbetsbördan genom att ställa om produktionen till något mindre arbetskrävande. Samtidigt kan det även bli effekten av att ha stordriftsrationalisering som strategi. I takt med att maskiner effektiviserat produktionen har det blivit allt mindre tungjobb i lantbruket, vilket har öppnat upp för att någon från hushållet kan ta ett annat jobb. Viktor, som driver en växtodlingsgård på 165 ha i Västergötland och har ett heltidsarbete som han kan anpassa till jordbruket, hävdar att inga växtodlingsgårdar innebär att man arbetar heltid om man räknar till timmarna: ”Enligt definitionen så är jag förstås deltidslantbrukare, men man kan inte vara något annat än deltidslantbrukare om man håller på med växtodling.” För många som satsat på stordrift och ny teknik har det inneburit att gården blivit mer av ett företag som i vissa fall drivs med en arbetspartner (som ofta kan vara till exempel ett syskon eller en vän) medan ens partner jobbar med något utanför gården, och därmed blir hushållets totala försörjning diversifierad.

Många som har mjölkgård menar att det har varit svårt att satsa på arbete vid sidan av lantbruket ifall gården inte drivs med andra partner än frun/mannen eller anställda. Melker förklarar att han och hans fru jobbar heltid på deras mjölkgård: ”[Vi] har aldrig jobbat någon annanstans. Det är tungarbetat i ladugården och det

Foto: Jenny Svennås-Gillner, SLU

tar tid.” Mattis som har 20 kor lyckas dock med detta: ”[Frun] är skolsköterska och är inte med på gården alls. Jag trivs jättebra med att jobba själv på gården, jag vill inte ha någon anställd.”. Dock medger han att det inte skulle gå utan att hans syster regelbundet är avbytare och att han ordnat med en granne om att de mjölkar åt varandra så att det går att vara ledig en kväll. De som har satsat på att minska arbetsbördan genom att ställa om från mjölkproduktion till köttproduktion har generellt sett frigjort en halvtids- eller heltidstjänst. Knut och Kristina berättar att de tänkte sig att Kristina kunde jobba deltid på förskola när de ställde om från mjölk till köttdjur, men att det i princip blivit ett heltidsarbete. Dock vill hon inte att han gör vissa typer av jobb av säkerhetsskäl, exempelvis att hantera tjurarna. Knut berättar: ”det gick illa en gång... en tjur som smet mellan och vi hamnade i samma box, han stångade mig väldigt illa”. Att Kristina ska kunna hjälpa till med vissa sysslor som kräver att man är två begränsar förstås hennes valmöjligheter kring vilka arbeten hon kan ta.

Ett problem för dem som kombinerar arbete på lantbruk med annat arbete är förstås att det är så säsongsbetonat när de är fria att ta på sig annat arbete. Klara som har köttproduktion tillsam-

” *Det är skönt att ha en stabil månadslön som kommer varje månad.*

– Katarina

mans med en partner beskriver: ”Vi jobbar mer än heltid under maj till november båda två. Det blir sju dagar i veckan och inget konstigt med 13 timmar per dag. [Det är] mycket lugnare den här tiden [februari], kanske 4 timmar per dag eller varannan dag. Nu kan man jobba deltid utanför också. [...] Jag jobbar en till två dagar i veckan. Det passar jättebra.” Det gäller också att hitta ett arbete som kan kombineras med lantbruket, vilket inte alltid är lätt. Stafan beskriver hur han kombinerar arbetet som rådgivare med sitt eget lantbruk: ”[Jag] jobbar lite mer än 50 procent. Fram till midsommar

jobbar jag så mycket övertid jag kan. Det funkar hyfsat att kombinera, många av kunderna är också jordbrukare så de förstår mig. Men det är stressigt också.” För Folke som har fått i Ångermanland har heltidsjobbet alltid kommit först och fären är ”på fritidsbasis”. Folke berättar att ”anledningen till att vi valde får från början var att får inte luktar. Man kunde utfordra dem på morgonen och sedan gå direkt till jobbet utan att behöva duscha.” Han har alltså anpassat produktionsinriktningen efter det andra jobbet istället för tvärtom.

Inkomsterna från arbetet utanför gården kan i vissa fall investeras i gården och möjliggöra en fortsatt drift. Staffan beskriver att han gjort investeringar i maskiner med hjälp av inkomsterna från deltidarbetet: ”[Maskinerna] var 40- och 50-årsresenter till mig själv. De investeringarna hade jag inte kunnat göra om jag inte jobbat [utanför gården].”

Vissa lantbrukare har gift sig med någon som har en helt annan utbildning och inte är intresserad av lantbruk, vilket ger naturliga förutsättningar för att hushållet som helhet har en diversifierad försörjning med lantbruk och arbete utanför gården. Dock begränsas förstås partnernas möjligheter att ta arbete av var gården ligger. Hannes, vars fru är den som i huvudsak driver deras hästgård, pendlar exempelvis varje dag 3,5 mil till Lund och heltidsjobbet som gymnasielärare.

Satsa lågintensivt med syfte att kunna bo kvar på gården

Slutligen finns det gårdar som har liten omsättning och där man lägger relativt lite arbete och kapital på lantbruket. Det främsta motivet till att driva lantbruket vidare istället för att lägga ner är att kunna bo kvar på gården och hålla markerna öppna, och för att man känner att den arbetsinsats som krävs för att exempelvis slå vall eller ha ett fåtal djur känns överkomlig. På dessa gårdar förväntar sig lantbrukaren sällan någon vinst, de drivs med hjälp av gårdsstödet, ibland kombinerat med andra inkomstkällor som

exempelvis pension. Lantbrukarna finansierar till viss del jordbruket ur egen ficka, med andra aktiviteter eller via skogsbruk.

” Målet är att inte gå back, så länge vi klarar det kan vi fortsätta. Boendet här är det viktiga.

– Lena

Lantbrukare i denna kategori ser sig inte alltid som lantbrukare, utan framhäver att de främst är ute efter boendet på gården eller den livsstil som kommer med att bo på landet med möjlighet till att exempelvis ha djur. Birger och Lena i Skåne, som tagit arbeten utanför lantbruket sedan de slutat med mjölkproduktion, ser sig inte längre som lantbrukare, trots att de fortfarande har växtodling som säljs till en biogasanläggning. Lena beskriver att ”målet är att inte gå back, så länge vi klarar det kan vi fortsätta. Vi är så nöjda. Vi kallar det ett boendejordbruk, boendet här är det viktiga.” Harry och Hilda, som bor i ett före detta soldattorp med 5 hektar mark, har alltid haft lantbruket som hobbyverksamhet medan han arbetat heltid och även haft en mekanisk verkstad på gården, och hon har tagit huvudansvaret för hushållet och deras fyra barn samt arbetat som dagmamma och så småningom på förskola. På gården har de haft hästar, kvigor och hundar som de oftast fött upp och sedan sålt med förtjänst. Huvudsyftet har varit att kunna bo på släktgården och ha en lantlig livsstil, där alla fyra barnen haft egna hästar och ridit. Harry uttrycker förvåning över att vi är intresserade av att intervjua dem överhuvudtaget – ”Vi har ju så lite.”

Sammanfattning och slutord

Lantbrukssektorn har sedan början av 1990-talet förändrats kraftigt i Sverige. En omfattande storleksrationalisering har skett, där många mindre gårdar slagits ihop till större, och så många som 35 000 av de drygt 100 000 gårdar som fanns 1990 har lagts ner. Mjölkgårdar, gårdar med svin och mindre familj jordbruk har lagt ner i en särskilt stor utsträckning. Både ”Omställning 90” och EU-inträdet har spelat stor roll för utvecklingen av lantbruket på de företag vi besökte. Den ökade internationella konkurrensen och de nya regleringar och kontroller som EU-medlemskapet innebär, den fortsatta snabba teknikutvecklingen och det ökade intresset för miljö- och lantbruksfrågor hos konsumenterna och i samhället generellt har påverkat utvecklingen i lantbruket. En generellt förändrad syn på arbetsliv, fritid och föräldraskap har också haft stor påverkan på lantbrukets förutsättningar.

Inom Sverige finns stora skillnader i förutsättningarna för lantbruket, främst med avseende på jordkvalitet och klimat. Alla lantbruk har dessutom olika förutsättningar beroende på exempelvis marktillgång, mikroklimat och gårdens tillgång till arbetskraft och kapital. Lantbrukare har haft olika strategier för att hantera dessa förutsättningar i kombination med samhällsförändringarna och strategierna har även påverkats av lantbrukarnas kunskaper, åsikter och preferenser.

En strategi som har dominerat och som har lett till utvecklingen med allt större gårdar är storleksrationalisering, som innebär satsning på stordrift, bulkproduktion och rationalisering av arbetsproduktivitet. Detta är den strategi som under hela efterkrigstiden tydligast varit understödd av den svenska jordbrukspolitiken. Sedan EU-inträdet 1995 har det svenska lantbruket blivit utsatt för ökad konkurrens på den internationella marknaden, och ökad konkurrenskraft har därför blivit en ledstjärna. En förutsätt-

ning för storleksrationalisering som strategi är dock att lantbrukaren har möjlighet att ta stora lån för att investera i dyra maskiner och byggnader – vilket också förutsätter god tillgång till tillräcklig mark av bra kvalitet för den typ av produktion som ska satsas på. Strategin passar inte alltid för alla de lantbruk som har mindre arealer, lägre kvalitet på marken och sämre ekonomiska förutsättningar. Eftersom andelen riktigt bra jordbruksmark i Sverige är liten, blir denna strategi inte alltid lämplig för relativt stora delar av den mark som finns för jordbruk och bete i Sverige. Många lantbrukare har därför satsat på andra strategier, på att hålla nere kostnaderna, skapa en nisch, få ut bättre pris för

” *En diversitet av olika strategier hos lantbrukarna säkerställer att vi kan utnyttja olika marker, skilda förutsättningar och plötsliga förändringar.*

sin vara på olika sätt eller sälja direkt till konsumenter. Dessa strategier, som beskrivits mer detaljerat ovan, måste också förstås som rimliga val utifrån de förutsättningar som finns för olika lantbruk och förtjänar också olika former av stöd och erkännande.

Lantbrukarna uttryckte ofta en kritik mot hur systemet fungerar idag med hårt pressad marknadskonkurrens samtidigt som strikta regler för svensk produktion gör det svårt att konkurrera på världsmarknaden. De har klagat på att de får låga priser för produkter som kostat mycket att framställa och på systemet med många olika komplicerade stöd istället för rimliga försäljningspriser. Många lantbrukare, även bland de som satsar på stordrift, uttryckte kritik mot hur nuvarande synsätt med sitt starka fokus på konkurrenskraft driver på för att ”pressa ut de

sista procenten” ur djuren, markerna och lantbrukarna själva för att maximera vinster, ofta på bekostnad av andra viktiga värden som inte har prislappar. Samtidigt uttryckte de att de ofta känner att de balanserar på marginalen och inte har råd att inte maximera. Många lantbrukare ser dock den ökade kontakten med konsumenter som de kan få via försäljning utanför den ordinarie produktionskedjan som ett sätt att kunna komma runt problemet och få bättre betalt för sina produkter.

Denna rapport har fokuserat på att visa upp den mångfald av olika förutsättningar och strategier som lantbruk och lantbrukare har och kontrastera olika åsikter mot varandra. En poäng har varit att visa på skillnaderna som finns, med budskapet att lantbrukare inte är en homogen grupp. Detta är viktigt att beakta när gemensamma regleringar diskuteras, då sådana riskerar att se bara ett slags lantbruk som önskvärt och missgynna många andra. På många sätt gynnar det nuvarande systemet dem som väljer stordriftsrationalisering som strategi – vilket resulterar i att de många andra lantbruk som har andra strategier för att hålla sig kvar i sektorn utan att satsa på stordrift missgynnas.

En diversitet av olika strategier hos lantbrukarna säkerställer att vi kan utnyttja olika marker, skilda förutsättningar och att framtidens lantbrukare inte är stöpta i en och samma form. En mångfald av olika typer av lantbruk ger större möjligheter att hantera de förändringar som sektorn står inför. Detta gäller inte minst klimatförändringarna som redan får allt större konsekvenser för lantbruket, men även frågor om biodiversitet, fosfortillgång, markkvalitet, vattenhantering med mera blir allt mer aktuella. Lantbrukare i Sverige måste även kunna fortsätta möta konsumenternas föränderliga efterfrågan och samtidigt bedriva ett lönsamt lantbruk utan att behöva använda sina inkomster från lönearbete eller annan verksamhet till att upprätthålla produktionen. Först när detta är säkerställt kan vi vara säkra på att en ny generation lantbrukare kommer att vilja ta över, och att vi kan ha ett lantbruk i Sverige som är mer långsiktigt hållbart, inte bara ekonomiskt utan också socialt och miljömässigt.

Publikationer från den tidigare Bondehushållsstudien

Djurfeldt, Göran & Cecilia Waldenström (1996). Towards a theoretically grounded typology of farms: A Swedish case. *Acta Sociologica*, 39, 187-210.

Djurfeldt, Göran & Cecilia Waldenström (1998). Kvinnor i svenskt jordbruk – några professionaliseras men fler marginaliseras. *LØF* 2, 98, 68-81.

Djurfeldt, Göran & Cecilia Waldenström (1999). Mobility patterns of Swedish farming households. *Journal of Rural Studies*, 15, 331-344.

Gunnarsdotter, Yvonne (1999). Svenska bondehushåll på 90-talet och deras roll på landsbygden. SLU kontakt 7, Uppsala. Nytryck av slutrapporten från Institutionen för stad och land, SLU 2018, kan beställas från flora.hajdu@slu.se

Flera akademiska publikationer från detta uppföljande projekt kommer att publiceras framöver.

SLU Future Food är en forskningsplattform vid Sveriges lantbruksuniversitet som ska bidra till att livsmedelssystemen är ekonomiskt, ekologiskt och socialt hållbara.

Plattformen ska identifiera nyckelfrågor, generera vetenskap och söka nya lösningar i samverkan med andra.

hemsida
e-post
twitter
nyhetsbrev
youtube
podd

www.slu.se/futurefood
futurefood@slu.se
[@SLUFutureFood](https://twitter.com/SLUFutureFood)
SLU Future Food
SLU Future Food
Feeding your mind

SCIENCE AND
EDUCATION **FOR**
SUSTAINABLE
LIFE

